חותמות וצלמיות מראשית התקופה הכלקוליתית הקדומה באתר הגושרים

נמרוד גצוב

מבוא

אתר הגושרים, הסמוך לקיבוץ הגושרים (נ״צ רי״ח 2585/7923, רי״י 2085/2923; איורים 1, 2), משתרע על פני כשמונים דונם על מדרגה רחבה (120 מ׳ מעל פני הים), אשר נישאה בעבר לגובה 20–30 מ׳ מצפון לאגם החולה והביצה שבשוליו. תושבי האתר נהנו מסמיכותו לשטחים נרחבים של אדמות סחף פוריות, לפלגים שופעי מים מתוקים, וכן לאגם ולסבך הצמחייה בביצה סביבו; כל אלה סיפקו אפשרויות רבות לדיג ולציד.

האתר מוכר מזה שנים רבות. מכלול גדול ומגוון של ממצאים שנלקטו באתר שמור באוסף ׳מוזיאון האדם הקדמון׳ בקיבוץ מעיין ברוך. את האתר בדק בעבר ז׳אן פרו (Perrot 1968), ובמקום נערכה חפירת בדיקה מצומצמת בהנהלת תמר יזרעאלי־נוי (תשנ״ה).

בחודשי הקיץ בשנים 1996 ו־1997 נערכה באתר חפירת הצלה נרחבת (כ־2 דונם) מטעם רשות העתיקות (Getzov 2008),[1] וזוהו בה שש שכבות: שכבה VI — יישוב נרחב משלהי התקופה הנאוליתית הקדם־קרמית (PPNC), ובו ארבעה

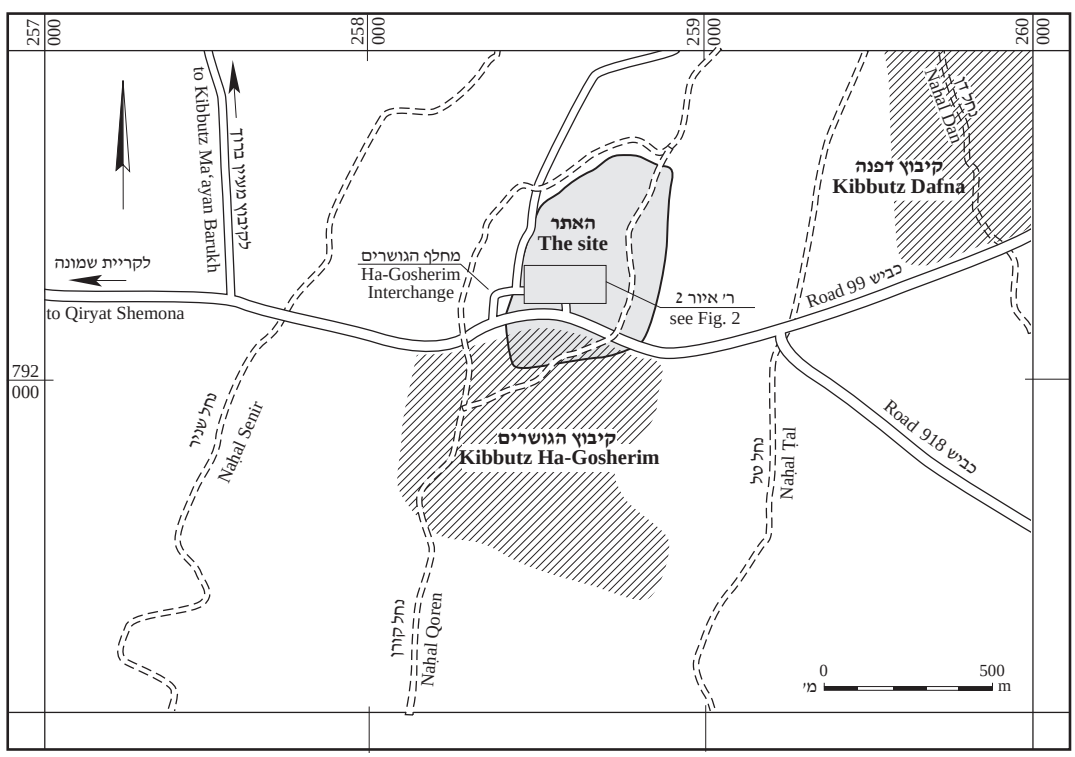

איור 1. מפת איתור.

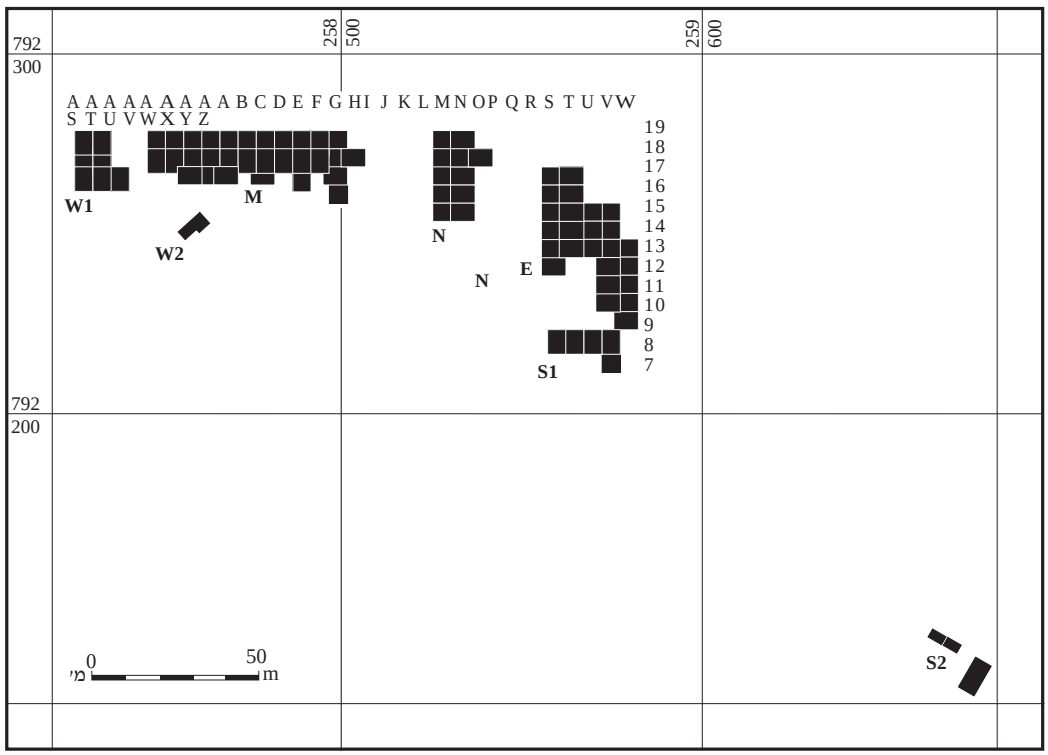

איור 2. מיקום שטחי החפירה.

שלבי בנייה; שכבה V — יישוב זעיר מסופה של התקופה הנאוליתית הקרמית 2, ובו שלושה שלבי בנייה; שכבה IV — יישוב נרחב מראשית התקופה הכלקוליתית הקדומה, ובו ארבעה שלבי בנייה לפחות; שכבה III — שרידים דלים מאמצע התקופה הכלקוליתית הקדומה; שכבה II — ממגורות אחדות ושרידי בנייה דלים משלהי התקופה הכלקוליתית הקדומה; ושכבה I — שרידי פעילות חקלאית שנמשכה למן התקופה ההלניסטית ועד ימינו.

בשכבה IV נתגלה מכלול עשיר וייחודי של חפצי אמנות: 20 חותמות טביעה מאבן ושתי צלמיות מעצם (איור 3:1–4, 6–16, 18–22, 44; למס׳ 43, ר׳ עטיפה אנגלית). במאמר זה יידונו חותמות וצלמיות אלה, וכן פריטים דומים אשר נראה כי יש לשייכם למכלול של שכבה IV: שני פריטים שנמצאו בחפירה, אך לא בשכבה IV (איור 3: 5, 17), וכן 23 פריטים שנלקטו לאורך השנים מפני השטח ונמצאים כיום באוסף ׳מוזיאון האדם הקדמון׳ בקיבוץ מעיין ברוך.[2] מכלול החותמות מהגושרים הוא היחיד מסוגו בארץ ישראל, ובין היחידים מן המזרח הקדום שרוב פריטיו נמצאו בחפירה מבוקרת.

שכבה IV: יישוב מראשית התקופה הכלקוליתית הקדומה

מן היישוב של שכבה IV נחשפו שני ריכוזי מבנים (איור 2): מקבץ גדול במזרח שטח החפירה, קרוב למרכז האתר (שטח E), ומקבץ קטן בשוליים המערביים של האתר (חלקו המערבי של שטח M ושטחי W); בין שני המקבצים השתרע בימי שכבה זו שטח פתוח (שטח N וחלקו המזרחי של שטח M). כל אחד מן המקבצים כלל מערך צפוף של מבנים, ששרדו מהם רק רצפות ויסודות שנבנו מנדבך אחד או שניים של אבנים. אלה נשאו, קרוב לוודאי, קירות לבנים.

במקבץ המבנים בשטח E נחשפו ארבעה שלבים לכל הפחות (IVa–IVd). שרידי השלב המאוחר ביותר (IVa) סבלו מקרבה רבת־שנים לפני השטח ונותרו מהם רק קטעים קטנים, ואילו השרידים משני השלבים הקדומים (VId ,IVc) נחשפו בשטח

איור 3. לוח צבע: חותמות וצלמית מן החפירה (תצלומי פריטים 3 ו־19 באדיבות מוזיאון ישראל).

איור 3. (המשך).

מצומצם. רק שרידי שלב IVb נתגלו בהיקף רחב ומאפשרים להציע שחזור של הרובע הבנוי (תכנית 1): מבנה עגול (A) — ככל הנראה מבנה ציבור, אולי במת פולחן — המוקף בחצר מרוצפת בגיר כתוש, מהודק; סביב החצר ערוכים מבנים ישרי־קירות. לאחד המבנים שמדרום־מזרח למבנה A היו קירות רחבים במיוחד (G), שנועדו כנראה לשאת שתי קומות; מבנה זה דומה מאוד למבנה שחשף ז׳אן פרו בחורבת מנחה (מונחתה; Gopher 1995). מבנה G תחום מדרום־מזרח בסמטה רחבה (I), שמדרומה נמצאו רק שרידים מקוטעים, שאינם מצטרפים לכדי תכנית ברורה.

השתמרות השרידים במקבץ המבנים המערבי דלה יותר: קטעי קירות אחדים, רצפות ובעיקר בורות שנכרו אל תוך מצבורים קדומים יותר משכבה IV והעמיקו אל תוך שרידי השכבות

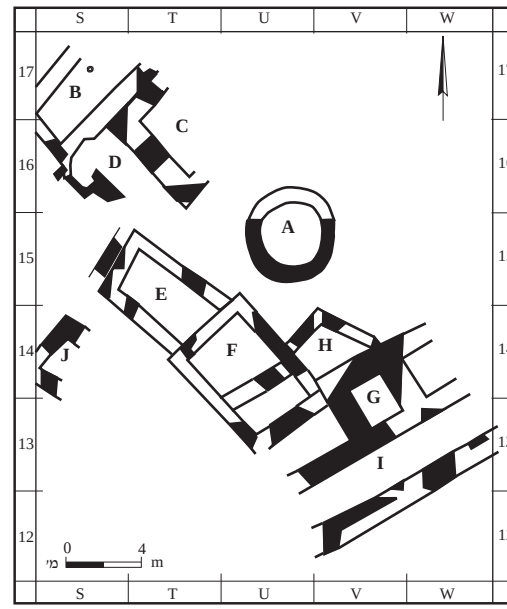

תכנית 1. שטח E: שרידי שלב IVb.

הקדומות. אחד הבורות גדול במיוחד (L014; כ־2.5 מ׳ קוטר), ונראה כי שימש בור אשפה, שכן נמצא בו שפע של שברי כלי חרס.

במכלול כלי החרס משכבה IV נמצאו כלים האופייניים במובהק לתרבות ואדי רבה הארץ־ישראלית (Kaplan 1958; Garfinkel 1999:104–152). אלה כוללים קערות עם דופן מזווה, קנקנים ששפתם קשותה, פיטסים עם שפה רחבה וידיות מדף, וכן חרסים שעוטרו בדיקור צפוף שנעשה באמצעות דקר בודד או בעיטור מקדה. כן נמצאו בשכבה זו כלי חרס המעידים על קרבה למכלולי התרבות החלפית,[3] הנפוצים בסוריה ובצפון מסופוטמיה. אלה כוללים קערות עם זיווי כפול; כלי חרס הנושאים מרוק מעל חיפוי שחור (Dark-Faced Burnished Ware); וכן פריטים אחדים של כלי חרס חלפיים מובהקים, הניכרים בדופנותיהם הדקיקות העשויות חרס לבנבן ומעוטרות בדגמים הנדסיים מצוירים. הקערות כפולות־הזיווי והכלים נושאי־המרוק השחור נמצאו גם במכלולים ארץ־ישראליים אחרים, אך שיעורם במכלול שכבה IV בהגושרים גבוה מאוד. הכלים החלפיים המובהקים מהגושרים הם המכלול החלפי הדרומי ביותר שנתגלה עד כה; קודם לחפירתנו בהגושרים, כלים אלה לא היו מוכרים דרומית לאתר ארד תלילי שבבקעת הלבנון (Kirkbride 1969).

מכלול הצור משכבה IV, הכולל מאות אלפי פריטים, דומה למכלולים רבים בני התקופה בארץ ישראל. בין הכלים בולטים להבי מגל רבים עם קטימות בקצוות ובגב, כילפות אחדים ומעט ראשי חץ רוחביים. כן נמצא בשכבה זו מכלול בן אלפי פריטים של אובסידיאן. אלה כללו בעיקר להבונים ומעט כלים, גרעינים ומגוון פריטי פסולת. שיעורם של פריטי האובסידיאן בממצא של שכבה IV גבוה עשרות מונים משיעורם בשאר אתרי התקופות הנאוליתית והכלקוליתית בארץ ישראל. היקף יוצא דופן זה של שימוש באובסידיאן, שמקורו בהרי אנטוליה, מעיד אף הוא על עוצמת הקשרים של תושבי הגושרים עם חבלי הארץ שמצפון להם.

החותמות

בחפירה נמצאו 22 חותמות (להלן, מס׳ 1–22), וב׳מוזיאון האדם הקדמון׳ במעיין ברוך שמורים 17 חותמות שנלקטו מפני השטח באתר (להלן, מס׳ 23–39); כולם עשויים אבן. שלושה־עשר חותמות מאוסף המוזיאון פורסמו בעבר (למס׳ 23–30, 33–34 ו־37, ר׳ Keel-Leu 1989; למס׳ 32 ו־39, ר׳ יזרעאלי־נוי תשנ״ט). כמו כן, פורסמו תצלומיהם של שבעה חותמות (מס׳ 24–26, 28, 34–36; בר־יוסף וגרפינקל 2008:296–297). רק שני חותמות מאוסף המוזיאון מתפרסמים כאן לראשונה (מס׳ 31, 38).

עשרים מתוך 22 החותמות שנמצאו בחפירה נתגלו במצבורים השייכים בבירור לשכבה IV. על פי הקבלות סגנוניות אפשר לייחס בוודאות לימי שכבה זו גם את שני החותמות האחרים שנמצאו בחפירה: מס׳ 5, שנמצא בשכבה II, ומס׳ 17, שנאסף מפני השטח. שיקולים סגנוניים עמדו גם בבסיס ייחוסם של החותמות השמורים באוסף המוזיאון, שנמצאו כולם על פני השטח, לימי שכבה IV. על ייחוס זה מצביעים גם שיקולים נוספים. מאחר ששרידי שכבות VI ו־V נחשפו על פני שטחים נרחבים מבלי שנמצאו בהם חותמות, אין זה סביר לייחס את החותמות מהמוזיאון ליישוב באחת משכבות אלו. כמו כן, אף שאין לשלול לחלוטין את האפשרות שחלק מאוסף המוזיאון שייך ליישוב בשכבה III או לזה של שכבה II, שנחשפו בהיקף מצומצם, יהיה זה עדיין סביר להניח שלפחות רוב החותמות במוזיאון הם מימי שכבה IV.

זיהויים של פריטים כחותמות אינו חד־משמעי, ולעתים קשה להפריד בין חותם לקמע או לתליון, אף שמשמעותם שונה. יש לשער, שגם בעת העתיקה

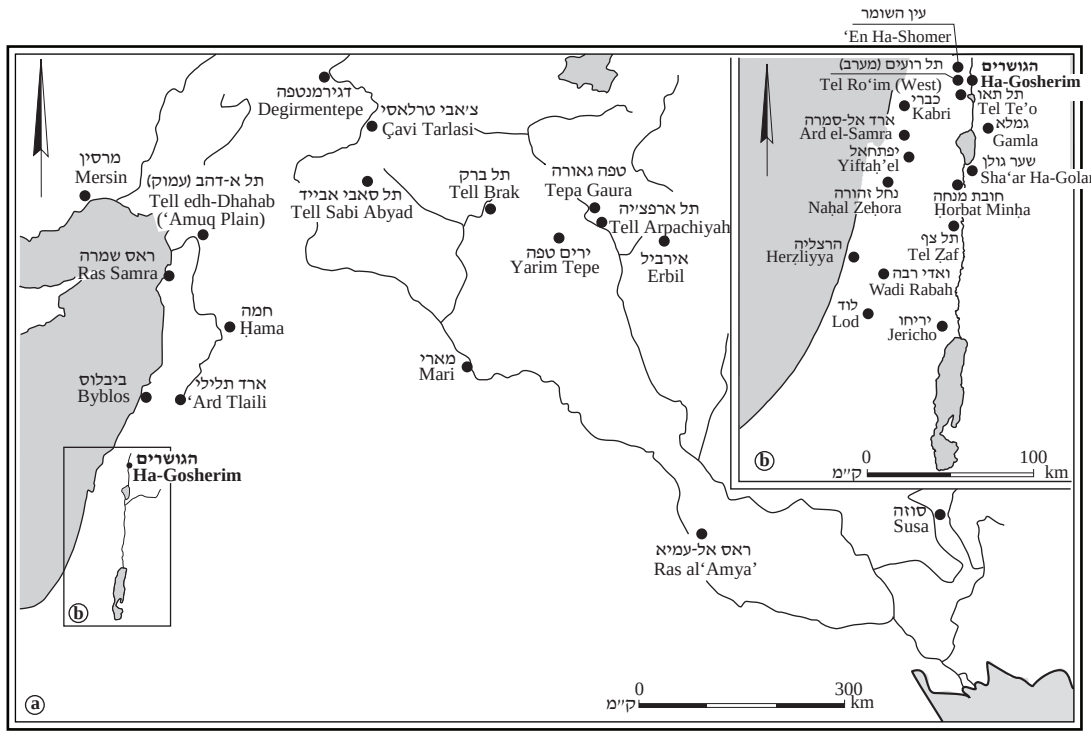

איור 4. מפת האתרים הנזכרים במאמר: (a) צפון סוריה ומסופוטמיה; (b) ארץ ישראל.

לא הייתה הפרדה חדה בין פריטים אלה, ואותם חפצים זכו למשמעויות אחדות בקרב המשתמשים בהם. במאמר זה ננקטה גישה מרחיבה, שלפיה הוגדרו כחותמות כל הפריטים הקטנים, שניתנים לתלייה בעזרת נקב מפולש, הנושאים דגם חרות המאפשר ליצור טביעה בדגם ייחודי (שלא כמו חרוזים, למשל, שאי אפשר לייחס לדגם הטביעה שלהם ייחוד כלשהו).

חותמות היו פריט נפוץ במזרח הקדום, בעיקר בסוריה ובמסופוטמיה, שם נתגלו מאות רבות של חותמות באתרים שזמנם למן סוף התקופה הנאוליתית ואילך (איור 4; למחקר מקיף, ר' von Wickede 1990). באתרים מעטים אף נמצאו טביעות שנשתמרו היטב בעקבות שרפה, כמו למשל במכלול קדם־חלפי בתל סאבי אבייד שבצפון עמק הבליח (Akkermans and Duistermaat 1996); במכלול חלפי מתל ארפצ'יה שלגדת נהר החידקל (von Wickede 1991); ובמכלול מימי תרבות עוביד מדגירמנטפה שלגדת נהר הפרת (Esin 1994). בארץ ישראל, לעומת זאת, נמצאו עד כה חותמות ספורים בלבד מסוף התקופה הנאוליתית, ומספרם של החותמות מן התקופה הכלקוליתית הקדומה זעום במיוחד (בר־יוסף וגרפינקל 2008). בין החוקרים שפרסמו את מכלולי החותמות העשירים שנתגלו בסוריה ובמסופוטמיה היו שהציעו כי הם שימשו אנשים פרטיים, אם כחלק מן הארגון הפנימי של היישוב ואם במסגרת מערכת היחסים שבין תושבי הקבע ביישוב לבין נוודים שפקדו את היישוב.[4]

קטלוג

בקטלוג שלהלן מתוארים בנפרד החותמות מן החפירה ואלה מאוסף המוזיאון. סדר תיאור החותמות הוא טיפולוגי: חותמות כפתור, חותמות חרוז, חותמות חרוטיים ופירמידליים, חותמות נטיפה וחותמות בדגמים שונים. בתיאור החותמות יוצגו מידות הפריטים (במילימטרים) על פי הסדר הבא: מידות החותם, של כולו או של הלוחית (ציר קצר, ציר ארוך, עובי); עובי (כולל הידית, אם ישנה) או גובה (בחותם חרוטי או פרמידלי); קוטר הקדח. בתיאור חתכי החותמות, חתך האורך הוא בציר אחד עם הקדח, ואילו חתך הרוחב הוא בציר המאונך לקדח. הידיות נחלקות לשלושה טיפוסים

בהתאם למתארן במבט מן הצד אל פתח הקדח: מעוגלות (למשל, מס׳ 3), משולשות (למשל, מס׳ 4) או מלבניות (למשל, מס׳ 5). ההקבלות לדגמים החוזרים על עצמם ביותר מפריט אחד נדונות בפריט האופייני ביותר. בשל חשיבותו הרבה של מכלול החותמות שנמצא בחפירה, צוין בקטלוג מוצאם של הפריטים (למיקום ריבועי החפירה, ר׳ איור 2), לצד תיאור קצר של מוצאם הסטרטיגרפי והתייחסות לפריטים שנמצאו סמוך להם.[5]

החותמות מן החפירה (איורים 3 :1–22 ; 5 ; 6)

1. חותם כפתור (ריבוע S13, לוקוס 391, סל 3387).
מוצא סטרטיגרפי: על רצפה משלב IVc. מעל הרצפה ובתוכה נמצאו עוד שלושה חותמות (מס׳ 9, 14, 15).
מידות: לוחית — 12.6 × 12.7 מ״מ, 3.3 מ״מ עובי; 6.1 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 1.5–2.5 מ״מ קוטר.
חומר: קלציט בגוון חום־דבש שקוף למחצה.
תיאור: החותם עשוי בקפידה רבה. לוחית עגולה עם חזית קמורה. על הגב — ידית מעוגלת. קדח דו־חרוטי בבסיס הידית, החודר אל תוך הגוף. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה.
דגם החזית: רשת ללא תיחום, שבתוך כל אחד משדותיה נמצא מעוין, המלא ברשת צפופה. במרכז הדגם מתואר שדה שלם, והוא מוקף שדות חלקיים, פתוחים. נראה כי השדות החלקיים, ללא תיחום בהיקף הדגם, נועדו לייצור תחושת אין־סוף, כאילו היה החותם מִגזרת מתוך אריג.
הקבלות: לדגם המעוין, ר׳ מס׳ 9.

2. חותם כפתור (ריבוע W11, לוקוס 514, סל 5062).
מוצא סטרטיגרפי: בראש מצבורי שכבה IV, סמוך לפני השטח. כל השרידים באזור זה הם מימי שכבה IV, והשריד הקרוב ביותר שאינו שייך לשכבה זו — בור המיוחס לשכבה II (L562) — מרוחק כ־7 מ׳ לצפון־מערב. לפיכך, קרוב לוודאי שיש לייחס את החותם לשכבה IV.
מידות: לוחית — 16.8 × 18.4 מ״מ, 2.8 מ״מ עובי; 6.2 מ״מ עובי עם הידית עד השבר; קדח — 2.0–4.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן (גיר?) מכוסה צמידה.
תיאור: לוחית עגולה עם חזית קמורה. על הגב — שרידי ידית שמתארה אינו ברור. קדח דו־חרוטי במרכז החליף את הידית השבורה. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה.
דגם החזית: שני קווים מקבילים מחלקים את השטח לשלושה שדות. בשדות החיצוניים נחרטו קווים מקבילים בניצב לקווי החלוקה הראשיים. בשדה האמצעי — הדגם אינו ברור בשל צמידה ובשל פגיעת הקדח.
הקבלות: החלפת ידית שנשברה בקדח במרכז החותם היא תופעה נפוצה (ר׳ למשל, Amorai-Stark 1997: No. 142).

3. חותם כפתור (ריבוע V15, לוקוס 519, סל 5186).
מוצא סטרטיגרפי: בחומר המרכיב את רצפת החצר משלב IVb, ממזרח למבנה העגול (A), לא הרחק מחותם מס׳ 16.
מידות: לוחית — 14.2 × 16.2 מ״מ, 3.1 מ״מ עובי; 7.3 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 1.6 מ״מ קוטר.
חומר: אבן (גיר?) מכוסה צמידה.
תיאור: לוחית מלבנית ששתי פינות נגדיות בה מעוגלות וחזיתה שטוחה. על הגב — ידית מעוגלת. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה.
דגם החזית: מעל קו הנמשך במקביל לבסיס בחלקו התחתון של הדגם מתואר ברישול דגם רשת של מעוינים. מתחת לקו — קווי אלכסון צולבים.

4. חותם כפתור (ריבוע AT18, לוקוס 927, סל 9252).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות שכללה שברי כלי חרס רבים משכבה IV, כמות רבה למדי של כלי חרס משכבה V וחרסים אחדים משכבה III; ההצטברות יוחסה, על כן, לשכבה IV, והחרסים המאוחרים — לחדירה מצומצמת שלא זוהתה במהלך החפירה. הצטברות זו נחה בין שתי הצטברויות: בזו שמתחתיה (L940) נמצאו שברי חרסים משכבה IV, אך רוב הממצא יוחס לשכבה V; זו שמעליה (L923) יוחסה אף היא לשכבה IV. נראה כי החותמות שנמצאו כאן (ר׳ גם מס׳ 6, 21) אכן שייכים לשכבה IV, אך אי אפשר לקבוע זאת בוודאות.
מידות: לוחית — 10.3 × 11.2 מ״מ, 2.8 מ״מ עובי; 5.6 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: לוחית מרובעת מעוצבת בקפידה: פינותיה חדות וחזיתה קמורה. על הגב — ידית משולשת. בחזיתה — דגם הנדסי שעוצב בקידוח ובחריתה עמוקה, שהותירה את שולי הלוחית מפורצים.
דגם החזית: דגם היוצר תחושת אין־סוף. הדגם בנוי משני קווים אנכיים ומשני קווים אופקיים החוצים אלה את אלה ומחלקים את השטח לתשעה ריבועים.

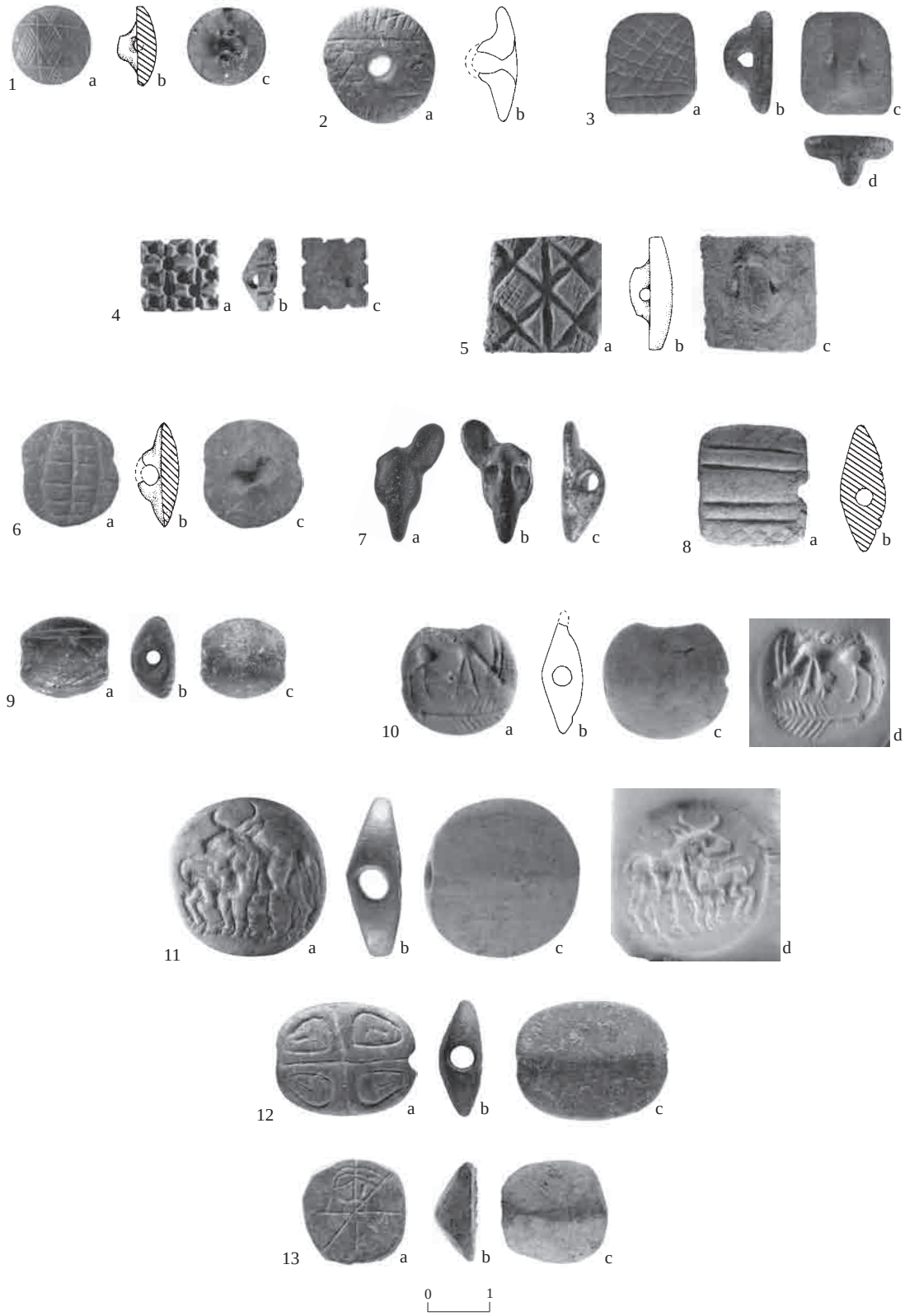

איור 5. חותמות מן החפירה: חותמות כפתור (1–7) וחותמות חרוז (8–13); תצלומי פריט 3 באדיבות מוזיאון ישראל.

קווי אלכסון עוברים דרך כל פינות הריבועים. קווי החלוקה הראשיים מסתיימים בחריתה אנכית המשווה לשולי הלוחית מתאר מפורץ. הלוחית נושאת שלושה־עשר שקעים: אחד במרכז כל ריבוע וארבעה נוספים בנקודות המפגש העיקריות של קווי החלוקה הראשיים. אף שדגם החזית עוצב בקפידה, שני שקעים חורגים ממקומם המתוכנן.
הקבלות: חותם כפתור עם דגם חזית שונה, אך כזה הנמשך עד לשוליים ויוצר מתאר מפורץ דומה, נמצא בתל סאבי אבייד, בשכבה שתוארכה לשלהי האלף השביעי וראשית האלף השישי לפסה״נ (Akkermans and Duistermaat 2004: Fig. 2:5).

5. חותם כפתור (ריבוע AS18, לוקוס 911, סל 9053).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות מימי שכבה II, ובה מכלול גדול של חרסים שאריתיים (residual). ההצטברות נחה מתחת למפלס פני השטח ומעל להצטברות נוספת (L915), המיוחסת אף היא לשכבה II.
מידות: לוחית — 15.8 × 16.5 מ״מ, 3.3 מ״מ עובי; 6.4 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2.1–3.1 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: לוחית מרובעת עם חזית קמורה. על הגב — ידית מלבנית. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה עמוקה ורדודה.
דגם החזית: דגם היוצר תחושת אין־סוף. הדגם מורכב מרשת של מעוינים, שכל שורה שנייה בה מולאה ברשת צפופה של מעוינים זעירים. ארבעת המעוינים המרכזיים — שניים מהם, העליון והתחתון, חצויים בקו אנכי לשני משולשים כל אחד — מתוארים בשלמותם ויוצרים יחד מעוין גדול. הם מוקפים במשולשים, או מעוינים חלקיים, היוצרים תחושה כאילו הדגם נמשך אל מחוץ לחותם, בדומה למִגזרת מתוך אריג.
הקבלות: לדגם דומה של רשת מעוינים ולמוטיב האין־סוף, ר׳ מס׳ 1 ו־18, וכן חותם מאוסף משפחת וולף, המיוחס לתרבות החלפית (Amorai-Stark 1997: No. 141).

6. חותם כפתור (ריבוע AT18, לוקוס 927, סל 9157).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות המיוחסת לשכבה IV. ר׳ מס׳ 4.
מידות: לוחית — 15.8 × 16.6 מ״מ, 3.3 מ״מ עובי; 5.8 מ״מ עובי עם הידית עד השבר; קדח — 2.7 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: לוחית מעוגלת עם חזית קמורה. על הגב — ידית מעוגלת, שבורה מעט. שולי הלוחית דקים מאוד ושבורים מעט, דבר המשווה לה מתאר סגלגל, אף שבמקורה הייתה עגולה. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: שני קווים מעוגלים תוחמים שדה סגלגל במרכז החזית. קו אנכי מרכזי חוצה את השדה, ושישה קווים אופקיים מחלקים אותו ל־14 משבצות. השוליים משני עברי השדה המרכזי מולאו בקווים רדיאליים שהותוו בחריתה רדודה.
הקבלות: לתליון עם דגם חזית דומה מאוד, המיוחס לתרבות החלפית, ר׳ Amorai-Stark 1997: No. 86.

7. חותם כפתור (ריבוע A18, לוקוס 014, סל 2715).
מוצא סטרטיגרפי: בבור ובו ממצא עשיר מאוד מימי שכבה IV. בבור ובסביבתו הקרובה נמצאו שישה חותמות נוספים: שניים בבור (מס׳ 12, 20); אחד לצד הבור (מס׳ 19); חפץ המזוהה כחותם (מס׳ 22) שנמצא בבור סמוך (L015); וחותם (מס׳ 11) שנמצא לצד בור 15.
מידות: לוחית — 15.0(?) × 18.9 מ״מ, 3.3 מ״מ עובי; 5.5 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2.3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן ירוקה, ככל הנראה כלוריט.
תיאור: החותם מעוצב בקפידה רבה כראש חיה. על הגב — ידית מעוגלת.
דגם החזית: החזית מגולפת כראש חיה (שועל?), אשר לה חרטום צר ואוזניים גדולות ומעוגלות (אוזן אחת שבורה).

8. חותם חרוז (ריבוע AW18, לוקוס 002, סל 2211).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות משכבה IV, מתחת לרובד פני השטח ומעל להצטברות משכבה V.
מידות: 18.8 × 19.6 מ״מ, 6.6 מ״מ עובי; קדח — 1.7–3.1 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר אפורה.
תיאור: חרוז מרובע עם חתך אורך מלבני וחתך רוחב עדשתי. קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: ארבעה קווים מקבילים בציר הקדח יוצרים חמש רצועות; החיצוניות והמרכזית רחבות משתי האחרות. באחת מרצועות השוליים הותוותה בחריתה רדודה שרשרת מעוינים, ובאחרת — קווים אלכסוניים (שרשרת מעוינים שלא הושלמה?).

ברצועה המרכזית אפשר להבחין בשרידי חריתה רדודה שאי אפשר לפענח.
הקבלות: לחותם עם חזית דומה מראס שמרה, ר׳ von Wickede 1990: No. 185.

9. חותם חרוז (ריבוע S13, לוקוס 379, סל 3364).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות מעל רצפה (L391) משלב IVc (ר׳ מס׳ 1, 14, 15).
מידות: 13.2 × 13.8 מ״מ, 7.1 מ״מ עובי; קדח — 1.9–3.6 מ״מ קוטר.
חומר: קלציט כהה מאוד בגוון דבש.
תיאור: חרוז סגלגל הקטום בקצותיו. חתך אורך חביתי וחתך רוחב עדשתי א־סימטרי: קמר מתון בחזית וקמר חריף בגב. קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה.
דגם החזית: שני זוגות של קווים מקבילים תוחמים שדה מרכזי בציר הקדח. במרכז השדה — מעוין שלם, ובקצותיו — שני מעוינים חלקיים, כאילו היו חלק משרשרת מעוינים הנמשכת אל מחוץ לחרוז. שרידים מטושטשים של קווי חריתה בתוך המעוין מעידים כנראה שמולא בדגם רשת.
הקבלות: דגם מעוינים דומה נמצא על חותמות נוספים באוסף (מס׳ 1, 5, 18, 31), אך הוא נדיר בחותמות התרבות החלפית (לדוגמה מתל ארפצ׳יה, ר׳ von Wickede 1990: No. 175). לעומת זאת, שרשרות של מעוינים שבתוכם דגם רשת שכיחות בעיטור כלי החרס החלפיים (ר׳ למשל, Mallowan and Rose 1935: Fig. 72). רק כלי חרס חלפי אחד עם עיטור מעין זה נחשף בהגושרים, אך בין כלי החרס המקומיים המעוטרים בסגנון חלפי ומוכרים מתל צף ומאתרים אחרים ישנם פריטים עם דגם מעוינים (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 224; Gophna and Sadeh 1988–1989: Figs. 6–8).

10. חותם חרוז (ריבוע U15, לוקוס 549, סל 5246).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות מעל קיר המבנה העגול (A) משלב IVb. ההצטברות קרובה לרובד פני השטח, אך כל הממצא באזור זה יוחס לימי שכבה IV; עם זאת, אי אפשר לקבוע בוודאות את שיוכו של החותם לשלב IVb.
מידות: 18.2 × 20.0(?) מ״מ, 6.4 מ״מ עובי; קדח — 1.4–2.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: חרוז עגול עם חתך אורך חביתי וחתך רוחב עדשתי א־סימטרי: קמר מתעגל במתינות בחזית וקמר מתחדד מעט בגב. קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם פיגורטיבי בחריתה בינונית ורדודה ובקידוח.
דגם החזית: בבסיס הדגם מתואר ענף עץ תמר אופקי, שקודקודו לימין ופטוטרתו לשמאל. במרכז ניצבת חיה מקרינה שראשה מורכן מטה, הנראית כלוחכת את הענף. החיה עוצבה בעזרת שלושה קדחים וחריתה. סמוך לקצות הרגליים חרות קו קטן המציין את פרסתן השסועה. הקרניים ארוכות וקשותות מעט, בדומה לקרני ראם (*Oryx leucoryx*). אך למרות דמיון זה לראם אי אפשר לקבוע את מינה של החיה, אלא רק כי זו אנטילופה ממשפחת הפריים (*BOVIDE*).
הקבלות: עזים ואנטילופות מתוארות על חותמות רבים שמקורם בתרבויות התקופה הנאוליתית והתקופה הכלקוליתית. במכלול מראשית האלף השישי לפסה״נ מתל סאבי אבייד שכיחות טביעות חותם שבמרכזן חיה דמוית עז (Akkermans and Duistermaat 1996:22, Fig. 4:1–5). במכלול עובידי קדום שנמצא בטפה גאורה נמצאו חותמות שעל חזיתם עוצבו בעלי חיים בקידוח ובחריתה (von Wickede 1990: Nos. 220, 221, 223). על אחד החותמות ממכלול זה, חותם נטיפה, מתוארת אנטילופה דומה מאוד, אף היא שסועת־פרסה (von Wickede 1990: No. 223). גם במכלול עובידי מאוחר יותר מטפה גאורה, שכבה XII נמצאו חותמות הנושאים תיאורים של אנטילופות וכפות תמר (von Wickede 1990: Nos. 259, 260).

11. חותם חרוז (ריבוע A18, לוקוס 295, סל 2051).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות מימי שכבה IV, שאל תוכה נחפרו שני בורות (L014, L015), המיוחסים אף הם לשכבה IV. ההצטברות נחה על הצטברות משכבה V (L233) ומתחת להצטברות ולבנייה משכבה IV (W251, L247). החותם נמצא סמוך מאוד לבור 15, ואפשר אולי לשייכו למצבור בבור זה (לחותמות שנמצאו בסמיכות, ר׳ מס׳ 7).
מידות: 24.1 × 25.5 מ״מ, 6.4 מ״מ עובי; קדח — 2.2–3.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: חרוז עגול, חתך אורך חביתי וחתך רוחב עדשתי א־סימטרי: קמר מתון בחזית וקמר גמלוני בגב. קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם פיגורטיבי בחריתה בינונית.
דגם החזית: על החזית מתוארות שתי חיות הממלאות את כל שטחו: האחת גדולה והשנייה קטנה, ככל הנראה אם וְולד. האם פונה לשמאל, גופה מוצק, ראשה גדול ונושא זוג קרניים פסוקות,

הדומות לקרני בקר, ואוזן גדולה ומחודדת. זנבה ארוך ומשתלשל מטה, וארבע רגליה ארוכות מאוד ודקות עם טלפיים מפוצלות. הוולד פונה לימין וראשו, שבו אי אפשר להבחין בפרטים, צנוף בחיק האם. גם לו זנב ארוך, אך הוא מופשל כלפי מעלה. הרגליים קצרות ביחס לגוף וגם טלפיהן מפוצלות. אף שרגליה הארוכות של האם ומבנה הקרניים שלה עשויים להצביע על זיהויה כאנטילופת השור (*Alcelaphus buselaphus*), דומה שהזנבות הארוכים, האופייניים לבקר (*Bos taurus*), וכן רגליו הקצרות של הוולד, מעידים כי בחותם מתוארים פרה ועגל. נראה לפיכך, שרגליה הארוכות של האם הותוו כך רק משום שהגלף רצה למלא את כל שטח החזית ולקבוע קו בסיס משותף לרגליהם של האם ושל הוולד.

12. חותם חרוז (ריבוע A18, לוקוס 014, סל 2698).
מוצא סטרטיגרפי: בבור המיוחס לשכבה IV. ר׳ מס׳ 7.
מידות: 16.4 × 23.8 מ״מ, 6.7 מ״מ עובי; קדח — 2.2–3.1 מ״מ קוטר.
חומר: אבן ירוקה, ככל הנראה כלוריט.
תיאור: חרוז סגלגל. חתך אורך חביתי וחתך רוחב עדשתי א־סימטרי: קמר עדשתי מתון בחזית וקמר גמלוני בגב. קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם מסכות בחריתה רדודה.
דגם החזית: שני קווים ניצבים מחלקים את השטח לארבע גזרות, שבכל אחת מהן הותווה דגם חוזר שאפשר לפרשו כתיאור סכמתי של פני אדם. בהיעדר כל רמז לצוואר, דומה כי מתוארים בחותם מסכות ולא פנים של ממש.
הקבלות: חלוקה לארבע גזרות שוות, שבהן דגם החוזר על עצמו, מוכרת בחותמות רבים, למשל מתל ארפצ׳יה ומראס שמרה (von Wickede 1990: Nos. 198, 206) וכן מאוסף משפחת וולף (Amorai-Stark 1997: Nos. 130, 132, 172–175). דגמי מסכות מוכרים אף הם, אך שכיחותם נמוכה (למשל, Akkermans and Duistermaat 1996: Fig. 4:14; Amorai-Stark 1997: Nos. 109, 155, 451).

13. חותם חרוז שהכנתו לא נסתיימה (ריבוע V11, לוקוס 552, סל 5253).
מוצא סטרטיגרפי: במפלס חיים שהממצא בו ובהצטברות שמעליו שייך כולו לשכבה IV.
מידות: 16.9 × 18.9 מ״מ, 6.7 מ״מ עובי.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: חותם מעוגל. חזית שטוחה וגב גמלוני. אף שהחור לא נקדח ופני החפץ לא לוטשו ורק גולפו בגסות — ככל הנראה משום שהגימור הסופי יועד לשלב מתקדם יותר בעבודה — אין ספק כי החפץ המתוכנן היה חותם חרוז. העיצוב הכללי הושלם והוחל בהתוויית דגם החזית בחריתה.
דגם החזית: שלושה קווים, החוצים זה את זה במרכז החזית, מחלקים את שטחה לשש גזרות לא אחידות; מאחר שבשלוש מהן הוחל בהתוויית הדגם, נראה שהגלף לא התכוון להוסיף קו רביעי שיחלק את המרחב לשמונה גזרות שוות. דומה כי בשלוש הגזרות שבהן הוחל בחריתת הדגם הייתה כוונה לתאר פני אדם או מסכות, אך האמן הספיק להתוות בהן רק את העיניים ואת האף.

14. חותם חרוטי (ריבוע S13, לוקוס 402, סל 3418).
מוצא סטרטיגרפי: בחומר המרכיב רצפה (L391) משלב IVc (ר׳ מס׳ 1, 9, 15).
מידות: בסיס החרוט (חזית החותם) — 9.5 × 11.1 מ״מ; 15.2 מ״מ גובה; קדח — 2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן ירוקה, ככל הנראה כלוריט.
תיאור: חרוט שבסיסו עגול, עם קדח סמוך לראשו. על החזית בבסיס החרוט עוצב דגם הנדסי בקידוח ובחריתה.
דגם החזית: שקע מרכזי שהוכן בקידוח, שממנו משוכים קווים רדיאליים אל השוליים.
הקבלות: דגם דומה מאוד נמצא על חותם מאוסף משפחת וולף (Amorai-Stark 1997: No. 169).

15. חותם חרוטי (ריבוע S13, לוקוס 391, סל 3372).
מוצא סטרטיגרפי: על רצפה משלב IVc (ר׳ מס׳ 1, 9, 14).
מידות: בסיס החרוט (חזית החותם) — 6.8 × 12.1 מ״מ; 9.9 מ״מ גובה; קדח — 2.0–3.3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן קרטון לבנה.
תיאור: חרוט שבסיסו סגלגל, עם קדח סמוך לראשו. על החזית בבסיס החרוט הותווה כנראה דגם כלשהו, אך שרידיו דלים מכדי לזהותו.

16. חותם חרוטי (ריבוע V15, לוקוס 519, סל 5128).
מוצא סטרטיגרפי: על רצפת החצר משלב IVb, ממזרח למבנה העגול (A; ר׳ מס׳ 3).
מידות: בסיס — 11.2 מ״מ קוטר; ראש — 9.1 מ״מ קוטר; 12.3 מ״מ גובה; קדח — 2.2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר לבנה.

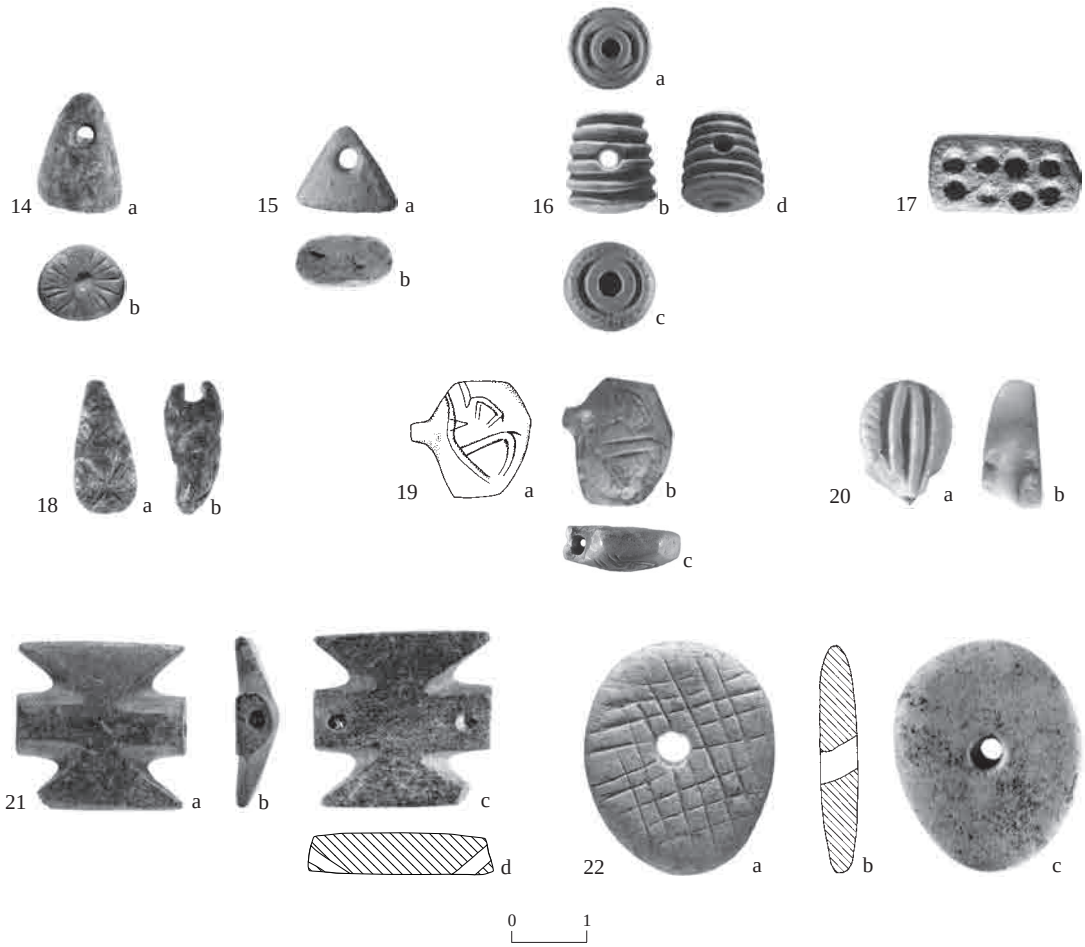

איור 6. חותמות מן החפירה: חותמות חרוטיים (14–16), חותם פירמידלי (17), חותמות נטיפה (18–20) וחותמות שונים (21, 22); תצלום חזית פריט 19 באדיבות מוזיאון ישראל.

תיאור: תליון/חרוז בצורת חרוט קטום. על פני המעטפת חרותים חמישה קווים עמוקים, מקבילים. במרכזם של הבסיס והראש נקדחו שקעים עמוקים שאינם מפולשים. השקע בבסיס מוקף בשני מעגלים חד־מרכזיים שעוצבו בחריתה עמוקה, ואילו השקע בראש מוקף במעגל אחד. ברצועה ההיקפית שבבסיס ובראש נחרתו ברדידות קווים רדיאליים. את החרוט חוצה קדח מפולש בניצב לציר האורך שלו. דומה כי קוטרם הזהה של הקדחים ושל השקעים (2.2 מ״מ) מעיד כי הוכנו באותו מקדח. נראה כי יש לזהות חפץ זה כחותם עם שתי חזיתות.
הקבלות: פריט דומה מאוד, המיוחס לתרבות העובידית הקדומה, נתגלה בראס אל־עמיא (von Wickede 1990: No. 228).

17. חותם פירמידלי (סל 7823).
מוצא סטרטיגרפי: על פני השטח, סמוך לשטח M.
מידות: בסיס הפירמידה (חזית החותם) — 10 × 20(?) מ״מ.
חומר: אבן גיר אפורה.
תיאור: פירמידה שבסיסה מלבני וראשה שבור. על החזית בבסיס הפירמידה עוצב דגם בקידוח.
דגם החזית: שמונה שקעים שנקדחו בשתי שורות.
הקבלות: הפריט זהה במספר השקעים ובמתארו הכללי לפריט מס׳ 37 ודומה מאוד לפריט מס׳ 35. ר׳ גם פריט משכבה 27 במרסין (Garstang 1953:16, Pl. 8) ופריט מביבלוס (Dunand 1973: Pl. 117: 32125, 34862, 30370).

18. חותם נטיפה (ריבוע AZ18, לוקוס 256, סל 2008).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות שבה רוב החרסים מיוחסים לשכבה IV ומקצתם לשכבה III. ההצטברות חותמת בור מימי שכבה IV (L015) ומפלס חיים מימי שכבה V (L001), ועליה מכסה מצבור פני שטח (L244).
מידות: 8.0 × 18.0(?) מ״מ, 7.2 מ״מ עובי; קדח — 2.2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן שחורה מנומרת בלבן.
תיאור: פריט דמוי טיפה שחזיתו קמורה וגבו קעור. בחזיתו עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה. בקצה הצר (העליון) נקדח קדח, אך החותם נשבר בחלקו העליון של הקדח.
דגם החזית: דגם רשת של מעוינים היוצר תחושת אין־סוף. המעוין המרכזי מתואר בשלמותו, ואילו שאר המעוינים חלקיים ויוצרים תחושה שהדגם נמשך אל מחוץ לחותם, בדומה למִגזרת מתוך אריג. בכל שורה שנייה מולאו המעוינים בדגם של רשת צפופה.
הקבלות: הדגם דומה לזה של חותם מס׳ 1. לתליון נטיפה המיוחס לתרבות החלפית, שמתארו הכללי ומידותיו דומים מאוד ועיטור החזית שלו כולל רשת מעוינים, אך ללא מילוי בדגם רשת, ר׳ Amorai-Stark 1997: No. 89, 90; תליון נטיפה דומה בצורתו ובגודלו נמצא בשכבה החלפית בתל ארפצ׳יה (von Wickede 1990: No. 133).

19. חותם נטיפה (ריבוע A18, לוקוס 295, סל 2084).
מוצא סטרטיגרפי: בהצטברות משכבה IV, סמוך לבור 14, ודומה כי יש לשייכו לבור זה (לחותמות שנמצאו בסמיכות, ר׳ מס׳ 7).
מידות: 14.3 × 15.6 מ״מ, 5.4 מ״מ עובי; קדח — 1.0–1.8 מ״מ קוטר.
חומר: אבן צור עם פטינה אפורה ולבנה.
תיאור: לוחית שמתארה הכללי משושה לא סדור, וחתכה א־סימטרי: החזית קמורה ואילו הגב שטוח. באחד מקודקודי המשושה בליטה ובה קדח מפולש המקביל למישור המשושה. על החזית עוצב דגם פיגורטיבי בחריתה רדודה.
דגם החזית: תיאור סכמתי של שתי חיות מקרינות. על פני רוב שטח החזית מתוארת אנטילופה שצווארה זקוף, וראשה, הפונה לאחור, נושא זוג קרניים הדומות לקרני צבי (*Gazella*). אנטילופה נוספת, קטנה בהרבה, מתוארת מעל גבה של החיה הגדולה. ראשה, הנושא אף הוא זוג קרניים, פונה לפנים ולמטה. האומן היטיב לנצל את חזית החותם ויצר התאמה נאה בין צורתו המצולעת לבין תיאור האנטילופות. אף שהקרניים על ראשה של האנטילופה הקטנה שוללות לכאורה את זיהויה כוולד, נראה כי בחותם מתוארים צבייה ועופר וכי הקרניים הם חלק מן התיאור הסכמתי של חיות אלה.
הקבלות: לתיאורן של חיות מקרינות, ר׳ מס׳ 10.

20. שבר של חותם נטיפה(?) (ריבוע A18, לוקוס 014, סל 2815).
מוצא סטרטיגרפי: בבור המיוחס לשכבה IV. ר׳ מס׳ 7.
מידות: 11.4 מ״מ רוחב, 6.3 מ״מ עובי.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: לוחית סגלגלה, א־סימטרית, מעוצבת בקפידה רבה ושבורה בצדה האחד; אולי לוחית נטיפה שנשברה לאורך הקדח או שבר מפריט גדול יותר (אוזן של צלמית בעל חיים?). החתך בציר הדגם — טרפזי, והחתך המאונך לו — מלבני. סמוך למקום השבר נותרה תעלה מעוגלת, ששרדה כנראה מקדח מפולש, המקביל למישור הלוחית ואלכסוני ביחס לציר הדגם. על החזית עוצב דגם בחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: במרכז שלושה קווים בחריתה בינונית: קו ישר ומשני עבריו קווים קמורים היוצרים דגם סגלגל חצוי לשניים. בשוליים חריתה רדודה של קווים אלכסוניים קצרים, היוצרים מראה דמוי שיבולת, הדומה באורח כללי לדגם בחותם מס׳ 6.

21. תליון (חותם?) דמוי פרפר (ריבוע AT18, לוקוס 927, סל 9174).
מוצא סטרטיגרפי: הצטברות המיוחסת לשכבה IV. ר׳ מס׳ 4.
מידות: 22.7 × 23.2 מ״מ, 5.2 מ״מ עובי; קדחים — 1.7 ו־2.1 מ״מ קוטר.
חומר: אבן ירוקה, ככל הנראה כלוריט.
תיאור: פריט דמוי פרפר או גרזן כפול. חתך אורך מלבני וחתך רוחב גמלוני. במרכז — בליטה מלבנית מוארכת שחתכה קמור ובה שני קדחים, אחד בכל קצה. כל קדח מוליך בשיפוע ממישור הגב אל מרכז הדופן הצרה של הבליטה.
הקבלות: לקדחים דומים, ר׳ חותם מס׳ 33. חפצים דמויי פרפר, וכן חותם כפתור שללוחיתו מתאר דומה, נמצאו בתל ארפצ׳יה (Mallowan and Rose 1935: Fig. 51:3, 5; von Wickede 1990: No. 167) ובתל דהב שבעמוק (Mellaart 1975: Fig. 95:c, d).

22. חלוק מעוטר (חותם? ריבוע B18, לוקוס 015, סל 2192).
מוצא סטרטיגרפי: בור רחב המיוחס לשכבה IV (לחותמות שנמצאו בסמיכות, ר׳ מס׳ 7).
מידות: 24.6 × 29.9 מ״מ, 5.1 מ״מ עובי; קדח — 2.4–4.0 מ״מ קוטר.
חומר: חלוק גיר.
תיאור: חלוק סגלגל ושטוח, האופייני לחופי ימים ואגמים. במרכזו — קדח דו־חרוטי שנעשה ברישול. על פני החלוק עוצב דגם רשת בחריתה רדודה. פריט זה זוהה כחותם על פי ההגדרה הרחבה לחותמות שננקטה בקטלוג זה: גודלו של הפריט דומה לזה של חלק מן החותמות האחרים במכלול, והקדח המפולש במרכזו אִפשר את תלייתו בדומה לחותמות שבהם נשברה הידית (ר׳ מס׳ 2, 25).
הקבלות: חלוקים שטוחים נושאי חריתה בדגם רשת נמצאו באתרים מן התקופות הנאוליתית והכלקוליתית, דוגמת חורבת מנחה (מונחתה; Gopher and Orrelle 1995: Fig. 44:7). ככלל, דגם הרשת נפוץ מאוד בחותמות פרהיסטוריים (לדוגמה, von Wickede 1990: Nos. 78, 91, 127).

החותמות מאוסף ׳מוזיאון האדם הקדמון׳ (איורים 7; 8)

23. חותם כפתור (Keel-Leu 1989: No. 7).
מידות: לוחית — 22.0 × 22.5 מ״מ, 4.5 מ״מ עובי; 8 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2.3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר בהירה.
תיאור: הפריט עשוי בקפידה רבה. הלוחית עגולה וחזיתה קמורה. על הגב — ידית מעוגלת, ובבסיסה קדח דו־חרוטי, הנמשך לרוחבה וחודר אל תוך גב הלוחית. על החזית עוצב דגם הנדסי בקידוח ובחריתה בינונית.
דגם החזית: קדח עמוק, לא מפולש, במרכז. לאורך השוליים — חריתות רדיאליות עמוקות, הגולשות לשוליים ומשוות לחותם צורת פרח.
הקבלות: חמה K1; טפה גאורה VIII, XIA, XIII; אירביל; עמוק E(?), F(?); ביבלוס; סוזה (Keel-Leu 1989).

24. חותם כפתור (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 404; Keel-Leu 1989: No. 8).
מידות: לוחית — 29.6 × 30.4 מ״מ, 5.8 מ״מ עובי; 9 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2.6 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה ולבנה.
תיאור: לוחית עגולה שחזיתה קמורה. על הגב — ידית מעוגלת ובבסיסה קדח דו־חרוטי החודר אל תוך גב הלוחית. על החזית עוצב דגם הנדסי בקידוח ובחריתה בינונית.
דגם החזית: שקע עמוק נקדח במרכז. באמצע הרדיוס נחרת מעגל, שממנו נמשכות אל השוליים חריתות רדיאליות, המקובצות בחמישה אגדים שמספר הקווים בהם אינו אחיד (5, 7, 5, 9, 6).
הקבלות: טפה גאורה, סוזה, תל ברק, עמוק A–E (Keel-Leu 1989).

25. חותם כפתור (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 402; Keel-Leu 1989: No. 9).
מידות: לוחית — 26.0 × 26.2 מ״מ, 4.5 מ״מ עובי; 8.6 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 4.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: לוחית עגולה שחזיתה קמורה. הידית נשברה ובמקומה נקדח חור מפולש במרכז הלוחית, בדומה למס׳ 2. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: רשת של ריבועים שנוצרה מקווים ניצבים זה לזה. זוג קווים מקבילים נמשך במרכז החזית וחוצה אלכסונית שתי שורות של מרובעים ליצירת משולשים. במשבצות הסמוכות לשוליים נחרתה ברדידות רשת צפופה.
הקבלות: עמוק E–A, טפה גאורה (Keel-Leu 1989).

26. חותם כפתור (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 398; Keel-Leu 1989: No. 10).
מידות: לוחית — 22.6 × 39.2 מ״מ, 6.2 מ״מ עובי; 10.6 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 3.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר חומה־ורודה עם גידים לבנים.
תיאור: לוחית מלבנית שחזיתה קמורה. על הגב — ידית מלבנית ארוכה, הנמשכת לאורך ציר האורך של המלבן, עם קדח דו־חרוטי המפולש בניצב לו. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית.
דגם החזית: שני משולשים עם קודקודים משיקים, המלאים ברשת מעוינים. אפשר שהמשולשים מייצגים קטע מתוך שרשרת מעוינים, בדומה לדגם במס׳ 9.
הקבלות: עמוק F(?), סוזה A (Keel-Leu 1989).

27. חותם כפתור (Keel-Leu 1989: No. 11).
מידות: לוחית — 36.5 × 39.0 מ״מ, 9 מ״מ עובי; 16.6 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 3 מ״מ קוטר.
חומר: גיר אפור.

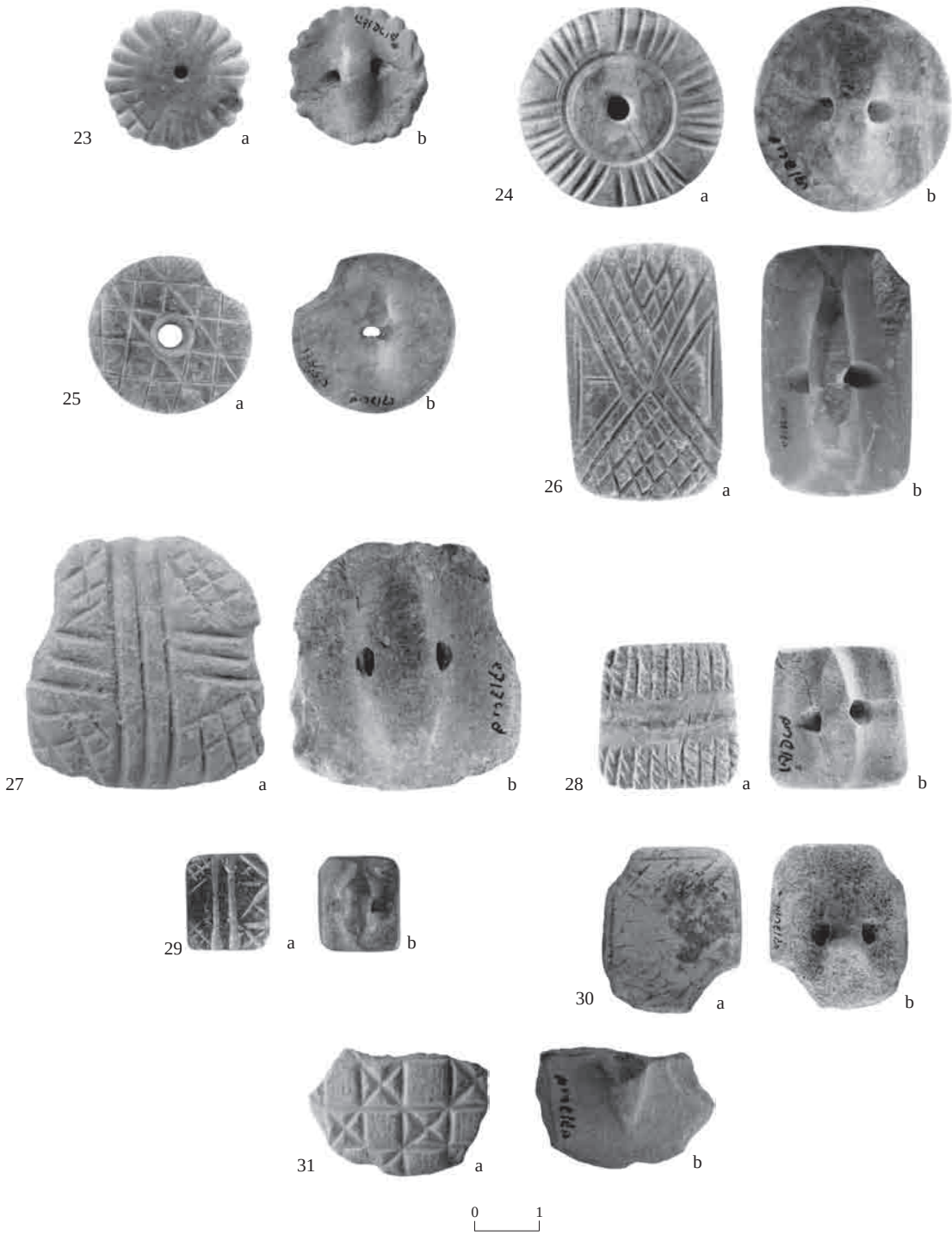

איור 7. חותמות כפתור מאוסף 'מוזיאון האדם הקדמון'.

תיאור: לוחית מרובעת שחזיתה קמורה. על הגב — ידית מעוגלת ובבסיסה קדח דו־חרוטי, הנמשך לרוחבה. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה עמוקה ובינונית.
דגם החזית: אגדים של שלושה קווים מקבילים, המחלקים את שטח החזית לרבעים. כל רבע מכוסה בדגם רשת של מעוינים.
הקבלות: עמוק E, ביבלוס (Keel-Leu 1989).

28. חותם כפתור (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 400; Keel-Leu 1989: No. 12).
מידות: לוחית — 21.0 × 21.7 מ״מ, 4.8 מ״מ עובי; 8 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2.3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר אפורה.
תיאור: לוחית מרובעת שחזיתה קמורה. על הגב — ידית מלבנית ובבסיסה קדח דו־חרוטי, הנמשך לרוחבה. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה עמוקה, בינונית ורדודה.
דגם החזית: זוג קווים מקבילים, עמוקים, מחלקים את החזית לשני שדות סימטריים. בכל שדה נמשכים קווים מקבילים, שחריתתם בינונית, בניצב לקווים הראשיים, היוצרים עם קווי אלכסון רדודים רשת של מעוינים זעירים.
הקבלות: עמוק G–E, טפה גאורה XIII, ביבלוס (Keel-Leu 1989).

29. חותם כפתור (Keel-Leu 1989: No. 13).
מידות: לוחית — 13.2 × 15.1 מ״מ, 2.7 מ״מ עובי; 6.6 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן כהה ומבריקה (קלציט?).
תיאור: לוחית מרובעת שחזיתה קמורה. על הגב — ידית מעוגלת ובבסיסה קדח דו־חרוטי, הנמשך לרוחבה. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית.
דגם החזית: זוג קווים מקבילים מחלק את החזית לשני שדות: השדה האחד נחלק לשלושה ריבועים ובהם קווי אלכסון צולבים; בשתי הפינות החיצוניות של השדה השני נחרתו שני קווים אלכסוניים, שלרוחב כל אחד מהם נחרתו שלושה או ארבעה קווים ניצבים קצרים.
הקבלות: סוזה, וכן ר׳ הקבלות במס׳ 28 (Keel-Leu 1989). מוטיב הקווים הארוכים, שאליהם ניצבים קווים קצרים, מופיע בחותם שנמצא בשכבה עובידית קדומה במרסין (Garstang 1953: Fig. 97) ובחותם שנמצא ללא הקשר סטרטיגרפי בגמלא שבגולן.[6]

30. חותם כפתור (Keel-Leu 1989: No. 14).
מידות: לוחית — 22.8 × 27.0 מ״מ, 6.5 מ״מ עובי; 11 מ״מ עובי עם הידית; קדח — 3.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר בהירה.
תיאור: לוחית מלבנית עם חזית קמורה, השבורה בשתיים מפינותיה ושחוקה במרכז. על הגב ידית משולשת ובבסיסה קדח דו־חרוטי. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה רדודה, שחוקה במרכז.
דגם החזית: השוליים תחומים במסגרת היוצרת מלבן שנחצה לרוחבו בזוג קווים מקבילים, היוצרים שני מלבנים מלאים בדגם רשת.
הקבלות: לדגם דומה ולהקבלות, ר׳ מס׳ 28 (Keel-Leu 1989).

31. חותם כפתור.
מידות: 35 מ״מ קוטר משוער, 7.5 מ״מ עובי.
חומר: אבן גיר בהירה.
תיאור: פריט שבור. מתאר הלוחית היה כנראה עגול. על הגב שרד חלק מידית. על החזית עוצב דגם הנדסי בדייקנות רבה בחריתה עמוקה ורדודה.
דגם החזית: דגם המורכב משתי רשתות מצטלבות של ריבועים — רשת של ריבועים שהותוו במאוזן ורשת של ריבועים גדולים יותר שהותוו באלכסון — היוצרות דגם שחמט: ריבועים שלמים, שמולאו ברשת צפופה המקבילה לקווי הריבועים, לצד ריבועים הנחלקים לארבעה משולשים. גם בדגם זה דומה כי השדות החלקיים שנותרו בהיקף החזית נועדו להדגיש תחושה של אין־סוף, בדומה למִגזרת מתוך אריג.

32. חותם כפתור (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:105).
מידות: לוחית — 11(?) × 22 מ״מ; 3.2 מ״מ קוטר החרטום.
חומר: אבן כהה, ככל הנראה כלוריט.
תיאור: פריט שבור, שעוצב כנראה בדמות חרק מעופף שחרטומו עגול; צד אחד (כנף?) שבור. בחלקו האחורי עוצבה ידית מעוגלת ובבסיסה — קדח. יזרעאלי־נוי זיהתה פריט זה כנטיפה, אך שרידי הידית בגחון מעידים בבירור שזהו חותם. חזית הפריט עוטרה בדגם הנדסי שעוצב בחריתה רדודה.
דגם החזית: חלקו המרכזי של הגוף עשוי כדלתון המלא ברשת צפופה של קווים אלכסוניים. השדות משני צדיו של חלקו העליון של הדלתון (כנפיים?) מלאים בצפיפות בקווים אלכסוניים מקבילים. על החרטום השטוח חרותים שני קווים צולבים.

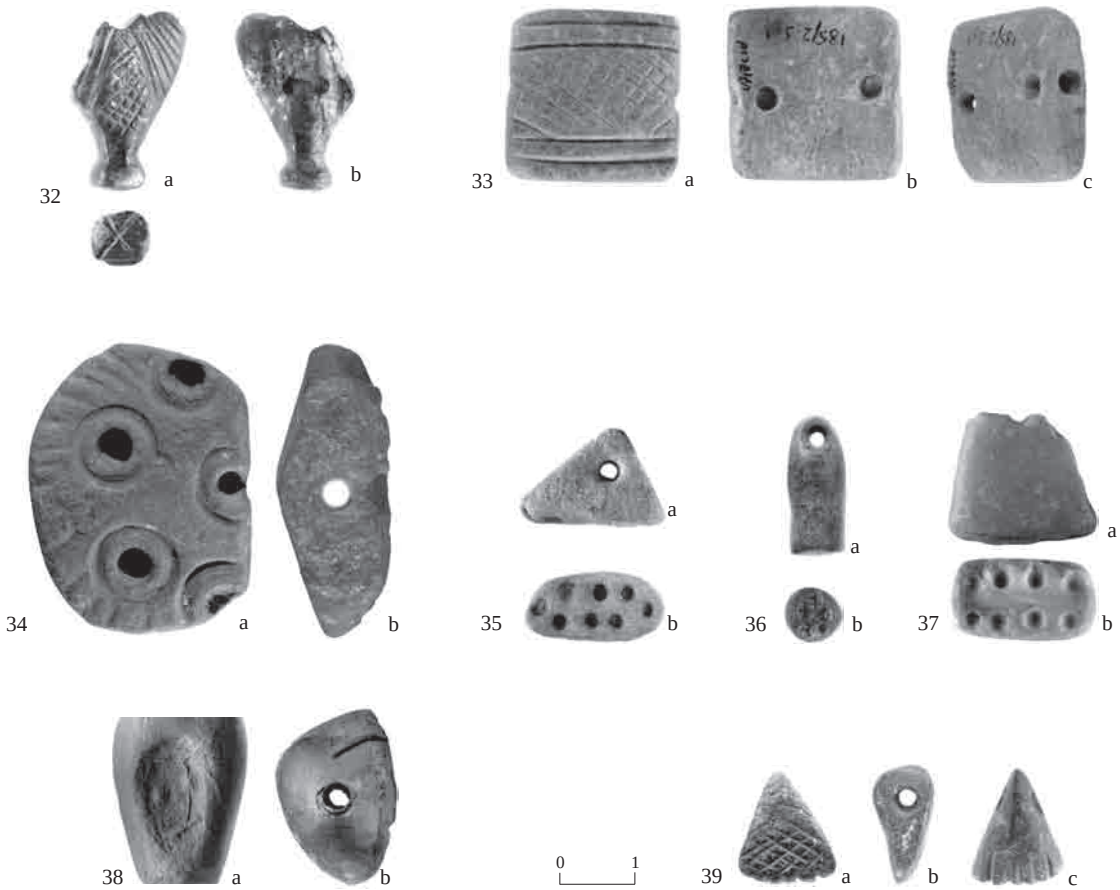

איור 8. חותמות מאוסף ׳מוזיאון האדם הקדמון׳: חותם כפתור זואומורפי (32), חותמות חרוז (33, 34 [מתוך בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 370]), חותמות חרוטיים (35, 36), חותמות פירמידליים (37, 38) ונטיפה (39).

33. חותם חרוז (Keel-Leu 1989: No. 15).
מידות: לוחית — 22.6 × 22.6 מ״מ, 7.5 מ״מ עובי; קדחים — 2–3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר אפורה־לבנבנה.
תיאור: לוחית רבועה ושטוחה. בשני צדי הגב נקדחו במשופע שני קדחים מפולשים, המסתיימים בצדי הלוחית, בדומה למס׳ 21. על החזית עוצב דגם הנדסי בחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: במרכז נמשכת רצועה רחבה מלאה בדגם רשת, ובשוליים — שתי רצועות מלאות בקווים אלכסוניים. בין המרכז לשוליים מפרידים שני זוגות של קווים מקבילים.

34. חותם חרוז (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 401; Keel-Leu 1989: No. 16).
מידות: 38 מ״מ קוטר משוער, 12.3 מ״מ עובי; קדח — 12.3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר ורודה.
תיאור: חרוז שבור שמתארו עגול. חתך אורך חביתי וחתך רוחב עדשתי א־סימטרי: קמר מתון בחזית וקמר חריף בגב, בדומה למס׳ 9. על החזית עוצב דגם הנדסי בקידוח ובחריתה בינונית ורדודה.
דגם החזית: מן הדגם המקורי, שדומה כי כלל שקע מרכזי מוקף בשישה שקעים נוספים — כולם עשויים בקידוח, וכל אחד מוקף במעגל חרות — נותרו רק חמישה שקעים. לאורך השוליים נחרתו קווים רדיאליים.
הקבלות: להקבלות רבות מלבנון, מסוריה וממסופוטמיה, ר׳ Keel-Leu 1989. תליון עם דגם חזית דומה מאוד מתרבות חלף נמצא בטפה גאורה (von Wickede 1990: No. 129). חותם עם שקעים המוקפים במעגלים נמצא בהרצליה ותוארך על סמך הקבלות לאלף החמישי לפסה״נ (Garfinkel, Burian and Friedman 1992; ור׳ שם

הצעה לשחזור של מקדח הצור ששימש ליצירת השקעים).

35. חותם חרוטי (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 399).
מידות: בסיס החרוט (חזית החותם) — 9.5 × 19.0 מ״מ; 12.4 מ״מ גובה; קדח — 2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן גיר רכה ובהירה.
תיאור: חרוט שבסיסו סגלגל. על החזית בבסיס החרוט עוצב דגם בקידוח.
דגם החזית: שמונה שקעים, ששישה מהם סדורים בשתי שורות, ושניים נוספים — אחד בכל קצה של החזית הסגלגלה.
הקבלות: ר׳ מס׳ 17.

36. חותם חרוטי (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 403).
מידות: בסיס החרוט (חזית החותם) — 7.2 מ״מ קוטר; 18.5 מ״מ גובה; קדח — 2.2 מ״מ קוטר.
חומר: אבן חומה כהה.
תיאור: חרוט מוארך שבסיסו עגול; הקדח סמוך לראשו. על החזית בבסיס החרוט עוצב דגם בקידוח.
דגם החזית: חמישה שקעים.

37. חותם פירמידלי (Keel-Leu 1989: No. 17).
מידות: בסיס הפירמידה (חזית החותם) — 9.6 × 19.0 מ״מ.
חומר: אבן גיר קשה לבנה.
תיאור ודגם החזית: פריט כמעט זהה למס׳ 17. שבור בראשו.

38. חותם פירמידלי.
מידות: בסיס הפירמידה (חזית החותם) — 9.8 × 12.8 מ״מ; 9 מ״מ גובה; קדח — 1.5 מ״מ קוטר.
חומר: אבן שקופה למחצה (קוורץ?).
תיאור: פירמידה שבסיסה משולש לא סדור. על החזית בבסיס הפירמידה עוצב דגם בקידוח ובחריתה.
דגם החזית: שני שקעים (עיניים?), שעוצבו בקידוח, וקו יחיד (פה?), המציינים, ככל הנראה, פני אדם (בטביעה המוצגת באיור נראים קווים נוספים שמקורם בסדקים בפריט).

39. חותם נטיפה (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:105).
מידות: 13.0 × 16.5 מ״מ, 8.5 מ׳ עובי, קדח — 3 מ״מ קוטר.
חומר: אבן שחורה.
תיאור: תליון נטיפה שמתארו משולש שווה־שוקיים. החזית מעט קמורה, ואילו הגב קעור מעט. מישורי החזית והגב מתלכדים בבסיס לפאה משותפת. ראש הנטיפה עבה, ובו קדח הנמשך בציר המקביל למישור החזית.
דגם החזית: רשת מעוינים צפופה על חלקה הרחב של הנטיפה. על הגב, בבסיס המשולש, חמישה קווים קצרים המשוכים עד לבסיסו ומחלקים את שולי הנטיפה למעין שש אצבעות.
הקבלות: חותם נטיפה דומה מאוד, עם קווים רבים יותר על הגב ועיצוב מרושל יותר, נמצא בצ׳אבי טרלאסי שבצפון נהר הפרת ומיוחס לתקופה החלפית (von Wickede 1990: No. 141).

הצלמיות

לצד מכלול החותמות העשיר המיוחס לימי שכבה IV בהגושרים, יש לייחס לשכבה זו מכלול של שמונה צלמיות אדם וחיה (להלן, מס׳ 40–47): שתיים מהן, צלמית אישה (מס׳ 43) ושבר קטן של צלמית נוספת (מס׳ 44), העשויות עצם, נמצאו בחפירה ומיוחסות בוודאות לשכבה IV (תיאור קצר של מוצאן הסטרטיגרפי מובא בקטלוג שלהלן); היתר, שלוש צלמיות בעלי חיים (מס׳ 40–42) ושלוש צלמיות אדם (45–47), העשויות כולן אבן, נלקטו מפני השטח ושמורות באוסף המוזיאון במעיין ברוך. ייחוסן של האחרונות לימי שכבה IV מבוסס על הקבלות לממצאים מאתרים אחרים בני התקופה הכלקוליתית הקדומה. מתוך מכלול הצלמיות במוזיאון פורסמו בעבר צלמית חיה מס׳ 40 (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 368) ושלוש צלמיות האדם (מס׳ 45–47; יזרעאלי־נוי תשנ״ט:105, 107; בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 370).

לאוסף צלמיות זה חשיבות רבה, שכן עד היום ידועות מן התקופה הכלקוליתית הקדומה, ימיה של שכבה IV בהגושרים, ומן התקופה הכלקוליתית התיכונה צלמיות ספורות בלבד, וצלמיות האדם נדירות במיוחד. לעומת זאת, מוכר במחקר שפע של תיאורים אנתרופומורפיים מן התקופה הנאוליתית הקרמית (ר׳ למשל, יזרעאלי־נוי תשנ״ט; גרפינקל 2002) ומן התקופה הכלקוליתית המאוחרת (ר׳ למשל, Gal, Smithline and Shalem 1999).

קטלוג

צלמיות בעלי חיים (איור 9)

40. תליון בדמות ראש איִל (בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 368).

מידות: 57 מ״מ אורך עד השבר; 39 מ״מ רוחב עד השבר; 20 מ״מ רוחב בקו העיניים; 23 מ״מ גובה.

חומר: אבן גיר קשה, בהירה עם עורקים אפורים.

תיאור: ראש איל (*Ovis aries*), שחוטמו וחלקים מקרניו נשברו. על גחון הצלמית הותווה זוג חריצים מקבילים. על עורפה עוצב תליון ובו קדח דו־חרוטי, הדומה לקדחים בידיות של חותמות הכפתור.

הקבלות: במכלולים בני התרבות החלפית מוכרים חותמות־תליון מגולפים בדמות ראשי בקר הדומים מאוד לצלמית זו ולצלמית מס׳ 41 (von Wickede 1990: Nos. 163–165); שיוכן של שתי הצלמיות למכלול של שכבה IV בהגושרים מבוסס על דמיון זה. על גחונם של התליונים שמציג פון ויקדה חקוק דגם הנדסי, המעיד על שימושם כחותמות; לצלמיות מהגושרים אין דגם שכזה.

41. תליון בדמות ראש בהמה.

מידות: 42 מ״מ אורך עד השבר; 17.8 מ״מ רוחב בקו העיניים.

חומר: אבן גיר קשה, בהירה.

תיאור: מן הראש השבור נותר מצחה של הבהמה; החרטום והקרניים נשברו. דומה שהראש מתאר בקר או כבש, אך אין די בשבר שנותר כדי לקבוע זאת בוודאות. בעורף נותרו שרידיו של קדח דו־חרוטי, הדומה לקדח בידיות של חותמות כפתור.

הקבלות: ר׳ מס׳ 40.

42. ראש איִל.

חומר: חלוק אבן.

תיאור: צלמית סכמתית, הכוללת משולש קטן המייצג את הראש, שמשני עבריו זוג קרניים חלזוניות גדולות.

מידות: 39 מ״מ גובה (מהקודקוד לזרבובית), 56 מ״מ אורך השתמרות.

הקבלות: צלמית דומה מאוד, המתארת אף היא רק ראש של איל, נמצאה על פני השטח באתר

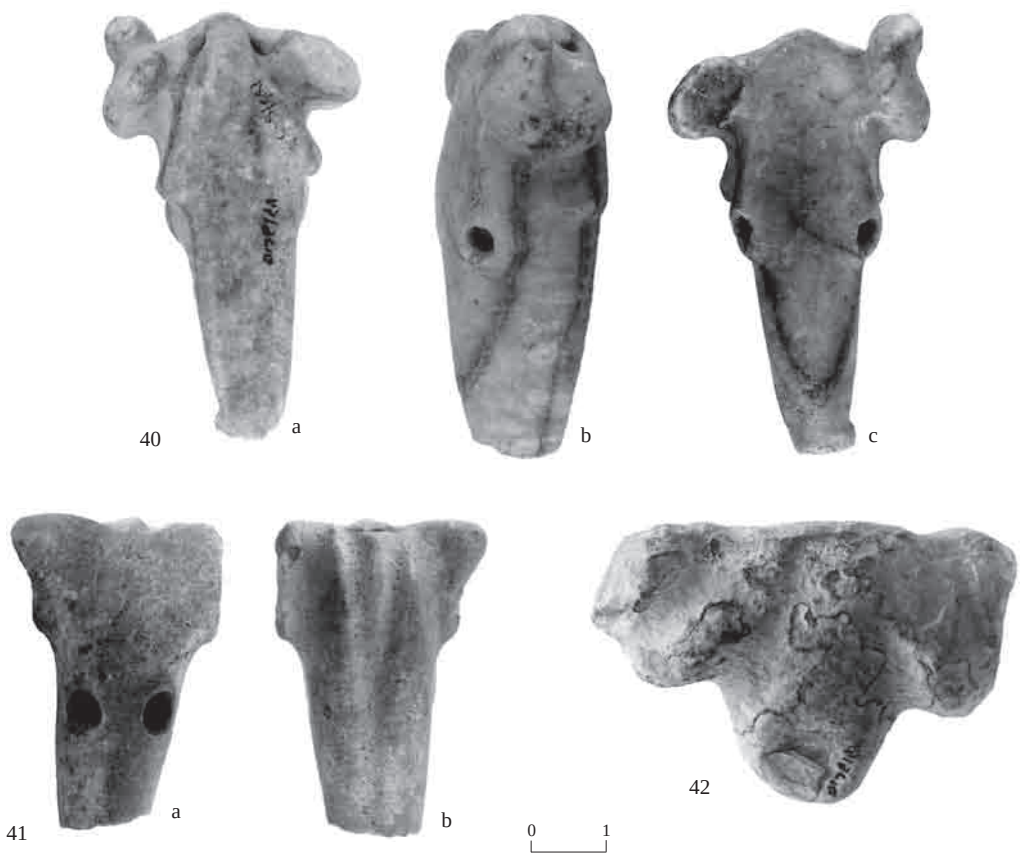

איור 9. צלמיות בעלי חיים מאוסף ״מוזיאון האדם הקדמון״.

הפרהיסטורי הסמוך לתל כברי (Brimer and Amiran 1996). ברימר ועמירן מציינים את ייחודה של הצלמית המתארת את הראש בלבד, בניגוד לצלמיות אילים אחרות שנמצאו בכברי ומתארות את בעלי החיים בשלמותם. אף ששתי הצלמיות נמצאו על פני השטח, נראה כי אפשר לשייכן לתקופה הכלקוליתית הקדומה (ימיה של שכבה IV בהגושרים) לאור היקפם הנרחב של השרידים מתקופה זו בשני האתרים (Prausnitz 1970:160–168; Scheftelowitz 2002:94).

צלמיות אדם (איורים 3 :44 ; 10)

43. צלמית אישה (ריבוע U14, לוקוס 560, סל 5371).

מוצא סטרטיגרפי: בחדר הצפוני־המערבי בבניין F משלב IVb (שטח E). הצלמית נמצאה קרוב למפלס המשוער של רצפת הבניין. אולם, מאחר שהייתה זו רצפת עפר, אי אפשר היה לקבוע בוודאות אם היא שייכת למפלס הרצפה של בניין F או לראש המצבורים של שלב IVc.

מידות: 18.1 × 74.0 מ״מ, 12.1 מ״מ עובי.

חומר: עצם מלוטשת.

תיאור: הצלמית עשויה על עצם חישור (רדיוס; של עז?) של רגל ימין, שחתכה חצי עדשה. החלק העליון שבור, ונמצא ממנו רק קטע קטן מצדה הימני של הצלמית; החלק התחתון השתמר בשלמותו. בין שני השברים חסר כנראה קטע שאינו עולה על 5 מ״מ (רבקה רבינוביץ, מידע בעל פה).[7]

הצלמית מייצגת דמות סכמתית של אישה, שעל חזה מתוארים אנטילופה ותמר. בחלק העליון שרד קדח קטן, המציין אישון (איור 11:a). העפעפיים עוצבו כשני זוגות של קווים, מעל ומתחת לאישון, ואילו הגבה עוצבה כזוג נוסף של קווים קשתיים מעל לעין; קווים רדיאליים צפופים מציינים את הריסים ואת שערות הגבה. נראה כי הצלמית עוצבה ללא הפה, אך מאחר שחלק מן הצלמית חסר קשה לקבוע זאת בוודאות. בחלק התחתון של השבר הגדול נמצא קדח קטן, המציין את הטבור, ומתחתיו נחרת זוג קווים אופקיים, המציין, אולי, חגורה. מתחת לקווים אופקיים אלה מותווה משולש גדול המציין את איבר המין הנשי. בין הטבור לעיניים מתוארים מימין עץ תמר ומשמאל אנטילופה, שככל הנראה לוחכת את כפותיו (איור 11:b). עץ התמר מתואר בסכמתיות ולו שלוש כפות. לאנטילופה צוואר ארוך, הנוטה מעט לאחור, וראש הפונה קדימה. הראש נושא זוג קרניים מעוקלות מעט ואוזן, והחרטום נרמז בשני קווים הנושקים לכף התמר. גוף האנטילופה מתואר בסכמתיות כמלבן שפינותיו מעוגלות ובו דגם משולשים שנוצרו מאגדי קווים שהותוו בכיוונים מנוגדים. הרגליים מתוארות בקו יחיד וטלפיהן מפוצלות.

הקבלות: צלמית זו נושאת דמיון רב לאסטלה מבהט שנמצאה במארי (Fortin 1999: 234, 285: No. 295; ר׳ איור 12:b); ר׳ דיון להלן. דגם האנטילופה מפוצלת הטלפיים, הלוחכת מענף תמר, דומה לזה של חותם מס׳ 10. גם פרטי העיצוב של כף התמר דומים מאוד בשני הפריטים.

44. שבר של צלמית אישה (ריבוע AY18, לוקוס 281, סל 2376).

מוצא סטרטיגרפי: חתום בין שני מפלסים של רצפות טרוורטין כתוש משכבה IV, ועל כן אין ספק בייחוסו לימי שכבה זו.

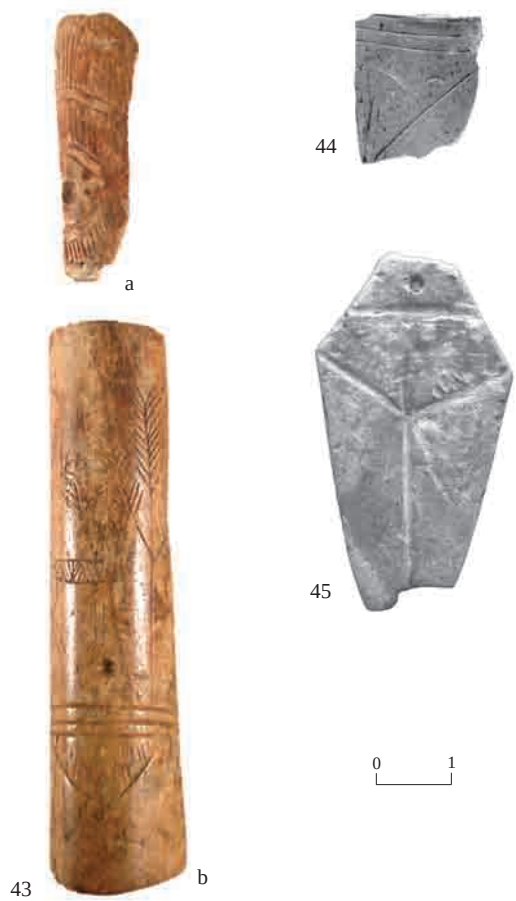

איור 10. צלמיות נשים מן החפירה (43, 44) ומאוסף ״מוזיאון האדם הקדמון״ (45; מתוך בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 370).

איור 11. צלמית אישה מס׳ 43, תקריב: העין הימנית (a); אנטילופה לוחכת כף תמר (b).

מידות השבר: 17 × 20 מ״מ, 4.4. מ״מ עובי.
חומר: עצם.
תיאור: שבר קטן, שעליו חרותה מחצית ממשולש המציין איבר מין נשי ומעליו שני פסים (חגורה?).
הקבלות: פריט זה זהה לקטע המקביל בצלמית מס׳ 43.

45. צלמית אישה (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:106; בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 340).
חומר: לוחית אבן גיר.
תיאור: צלמית מעוצבת בקפידה, אך שבורה. חסרים החלק שמעל הטבור וחלקן התחתון של הרגליים. האגן רחב ואיבר המין מודגש לכל רוחבה של הצלמית. קדח קטן מציין את הטבור.
הקבלות: יזרעאלי־נוי מצביעה על זיקתה של צלמית זו ושל צלמית מס׳ 46 (להלן) לממצאים מאתרי התרבות החלפית ולתרבויות בנות זמנה בצפון הלבנט (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:104). נראה על כן שיש לשייך את שתי הצלמיות לימי שכבה IV.

46. צלמית אישה (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:107).
חומר: אבן.
תיאור: דומה למס׳ 45, אך צרה יותר. גם צלמית זו שבורה וחסרים בה החלק שמעל החזה וחלקן התחתון של הרגליים. פרטי העיצוב ניכרים פחות מאשר במס׳ 45 בשל בליה.
הקבלות: ר׳ מס׳ 45.

47. צלמית גבר (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:107).
חומר: לוחית אבן גיר.
תיאור: הצלמית שבורה, ונותר ממנה רק חלקה העליון, מן החזה ומעלה, המתאר גבר מזוקן.
הקבלות: בעיצוב הדמות ניכר דמיון לצלמיות מס׳ 45 ו־46, ונראה על כן שגם אותה יש לשייך לימי שכבה IV.

דיון

לעשרים החותמות שנמצאו בשכבה IV תפוצה מרחבית מוגבלת: רוב החותמות נמצאו באחד מארבעה מקבצים: בלוקוס 927 שבריבוע AT18 (מס׳ 4, 6, 21); בלוקוסים אחדים בריבועים AZ18, A18 ו־B18 (מס׳ 7, 11, 12, 18–20, 22); בלוקוסים אחדים משלב IVc בריבוע S13 (מס׳ 1, 9, 14, 15); וליד המבנה העגול (A) משלב IVb ובעת פירוק אחד מקירותיו (מס׳ 3, 10, 16). רק שלושה חותמות נמצאו שלא במקבצים אלה. תפרוסת מרחבית זו מעידה, אולי, שהשימוש בחותמות לא היה נחלת כלל התושבים. חופרי תל סאבי אבייד הציעו לקשור את החותמות למרכיב נוודי באוכלוסיית היישוב, ולדעתם המקבצים הגדולים של טביעות שנמצאו בחפירתם מעידים על אזורי פעילותם של הנוודים (Akkermans and Duistermaat 1996). בשל שטח החפירה המצומצם והיעדרן של טביעות חותם באתר הגושרים, אין בממצא כדי לתרום לאישושה של השערה זו או להפרכתה.

מרבית החותמות נעשו מאבן גיר או מקלציט, אבנים שאפשר ללקט בסביבה הקרובה לאתר, אך אחרים נעשו מאבן ירוקה או מאבן כהה יותר (מס׳ 7, 12, 14, 21, 32), ככל הנראה כלוריט, שמקורותיה רחוקים. בבדיקה מינרלוגית שערך הגאולוג שמעון אילני לקערות מאבן דומה שנמצאו באתר הגושרים, הוברר כי הן נעשו מכלוריט. מינרל זה נפוץ באתרים רבים בצפון מסופוטמיה, אנטוליה וקפריסין, והמקור הקרוב ביותר לאזורנו נמצא בצפון סוריה (Rosenberg, Getzov and Assaf 2010). מאחר שבאתר לא נמצאה כל פסולת ייצור של כלוריט, יש להסיק שהכלים והחותמות העשויים מאבן זו הובאו לאתר כמוצרים מוגמרים. עם זאת, חותם מס׳ 13, שהכנתו לא הושלמה,

מעיד על תעשייה מקומית של חותמות. אפשר, אם כן, להניח שרוב החותמות, ובעיקר אלה שנעשו מחומרי גלם הנפוצים בסביבה, יוצרו באתר.

מגוון הדגמים הרב בחותמות כולל דגמים הנדסיים לצד דגמים מעולם החי (מס׳ 7, 10, 11, 19, 32), הצומח (מס׳ 10) ואף פני אדם או מסכות (מס׳ 12, 13, 38). קשה, אם כן, להצביע על קו אומנותי משותף בעיצוב הדגמים. עם זאת, אפשר להצביע על שני מאפיינים שכיחים במכלול הדגמים, הקשורים זה בזה: שימוש בדגם של מעוינים שמולאו ברשת של מעוינים קטנים יותר (מס׳ 1, 5, 9, 18, 26, 31), ושימוש נרחב במוטיב האין־סוף, הבולט בעיקר בדגם המעוינים. דגמי מעוינים שבהם חלק מן המעוינים בשוליים נותרו פתוחים או חלקיים, יוצרים תחושה כי על החותם מוצג רק קטע מרשת (מס׳ 1, 5, 18, 31) או משרשרת (מס׳ 8, 9, 26) אין־סופית של מעוינים, כעין מִגזרת מתוך אריג. דומה כי תיאורי האם והוולד (מס׳ 11, 19) ומעגל המסכות (מעגל רוקדים? מס׳ 12, 13) מבטאים אף הם המשכיות אין־סופית — זו של מעגל החיים. ביטויי האין־סוף, הן בדגמים ההנדסיים הן בדגמים הפיגורטיביים, שונה במובהק מתיאורים אחרים, שבהם מודגש מרכז הדגם (דוגמת מס׳ 14, 23, 24) או הפרט היחיד (דוגמת מס׳ 7, 21, 32, 38).

מכלול החותמות הגדול מצביע על קשרים הדוקים עם התרבות החלפית של צפון סוריה ומסופוטמיה באלף החמישי לפסה״נ, שם בולטות תפוצתם הנרחבת ושכיחותם הגבוהה, ואילו באתרי תרבות ואדי רבה הארץ־ישראלית חותמות נדירים מאוד. עד כה לא נתגלו חותמות בחפירות אחרות של שכבות מן התקופה הכלקוליתית הקדומה בארץ, אף שחותמות אחדים נתגלו במכלולים קדומים, מן התקופה הנאוליתית הקרמית (שער הגולן — בר־יוסף וגרפינקל 2008: איורים 396, 397; ארד אל־סמרה — Getzov et al. 2009: Fig. 33:1; עין השומר — הווארד סמיטליין, מידע בעל פה; תל רועים — דני נדל, מידע בעל פה), וכן משלב מאוחר יותר של התקופה הכלקוליתית (הרצליה — בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 406; Garfinkel, Burian and Friedman 1992; תל צף — בר־יוסף וגרפינקל 2008: איור 405; Garfinkel et al. 2007: Fig. 22). הדגמים והמוטיבים על החותמות מהגושרים מצביעים אף הם על קשרים עם סוריה ומסופוטמיה. דגם המעוינים החוזר בפריטים רבים מלמד בבירור על זיקה תרבותית לעיטור המעוינים האופייני לכלי החרס החלפיים (לדוגמה, Mellaart 1975:158–159). אולם, למרות שכיחותו הגבוהה של דגם המעוינים, הייחודית למכלול החותמות מהגושרים בהשוואה למכלולים אחרים מאתרי התרבות החלפית, כלי החרס החלפיים המעוטרים בציור, לרבות דגם זה, נדירים מאוד באתר.

צלמית מס׳ 43 מצביעה אף היא על קשרים עם עולם האמונה שרווח ברחבי הסהר הפורה, והיא דומה דמיון רב לאסטלה מבהט שנמצאה במארי (Fortin 1999:234, 285: No. 295; איור 12). האסטלה ממארי נמצאה בגניזה מתחת למזבח של מקדש נינחורסג (Ninhursag), המתוארך למחצית הראשונה של האלף השלישי לפסה״נ (המאות הכ״ט–הכ״ו לפסה״נ), אולם פורטין מציע שהאסטלה קדומה יותר, וקובע את זמנה סביב 3,000 לפסה״נ. על חזית האסטלה חרותה דמות אישה שעיניה גדולות ומודגשות במעגלים חד־מרכזיים. מעליהן נמשכות גבות ארוכות וביניהן חוטם. מתחת לפנים תואר משולש המציין את איבר המין הנשי. מעליו ומשני עבריו מתוארים עזים, שחלקן לוחכות כפות תמר, וכן עופות, שעיצובם סכמתי מאוד. בבסיס האסטלה ובראשה נחרת עיטור הנדסי, הכולל שתי שורות של משולשים שנוצרו מאגדי קווים שהותוו בכיוונים מנוגדים.

שני הפריטים, מהגושרים וממארי, מציגים, אם כן, אישה שבה מודגשים העיניים ואבר המין, ובמרכז גופה מתוארת סצנה של בעלי חיים הלוחכים כפות תמר. גם הדמיון הרב שבין העיטור ההנדסי בקצות האסטלה ממארי לבין זה שעל גוף האנטילופה בצלמית מעניין, ורומז שהייתה לדגם זה משמעות סמלית. ייתכן שהדרך שבה מעוצבות העיניים בצלמית מהגושרים ועל האסטלה ממארי מרמזת כי עיני הדמויות ניבטות מתוך מסכה. נראה שיש לפרש כך גם תיאור דומה המופיע על חותם כפתור חלפי מאוסף משפחת וולף (Amorai-Stark 1997: No. 155; איור 13) ועל פניה של צלמית נטיפה מכברי (יזרעאלי־נוי תשנ״ט:110; Prausnitz 1970: Pl. 3:c; איור 14).

קיים דמיון רב בין תיאור איבר המין הנשי בצלמיות מס׳ 43 ו־44 לבין חפץ אבן מעוטר בחריתה שנמצא בחורבת מנחה (מונחתה; Gopher and Orrelle 1995: Fig. 44:8; איור 15). חפץ זה נושא בחזיתו תיאור מפורט של איבר מין נשי, שלצדו ומעליו נמשכות שתי רצועות מלאות ברשת מעוינים (חגורות קלועות?), ועל גבו — שרשרת של מעוינים מלאים בדגם רשת, בדומה למעוינים המופיעים על כמה מחותמות הגושרים, שהדוגמות המובהקות להם מופיעות בחותמות מס׳ 9 ו־26. יזרעאלי־נוי (תשנ״ט:101–111) מראה שהדגשת

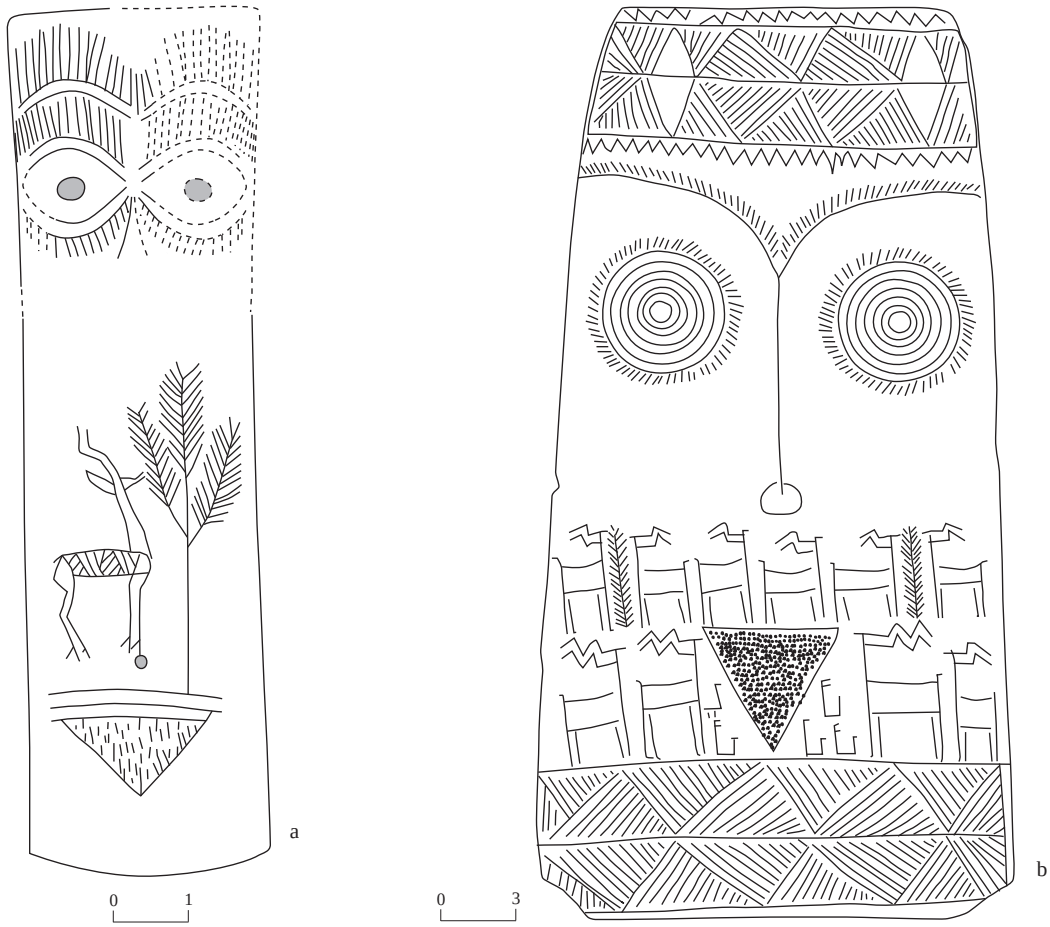

איור 12. צלמית אישה מס׳ 43 — פריסה (a); האסטלה ממארי (b; ציור על פי: Fortin 1999:234, 285: No. 295).

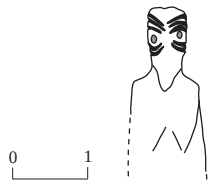

איור 14. צלמית נטיפה מכברי (ציור על פי: יזרעאלי־נוי תשנ״ט:110; Prausnitz 1970: Pl. 3:c).

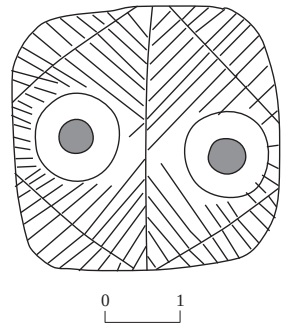

איור 13. חותם כפתור חלפי מאוסף משפחת וולף (ציור על פי: Amorai-Stark 1997: No. 155).

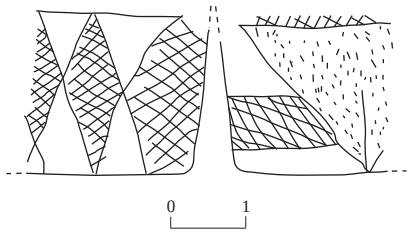

איור 15. חפץ אבן מעוטר מחורבת מנחה (ציור על פי: Gopher and Orrelle 1995: Fig. 44:8).

המשולש המתאר את איבר המין הנשי אופיינית לעיצובן של צלמיות נשים מהתקופה הכלקוליתית הקדומה בארץ ישראל ובמכלולים של התרבות החלפית ושל תרבויות בנות זמנה בצפון הלבנט, ובהם ירים טפה (Merpert and Munchaev 1993a: Figs. 8.13, 8.32; 1993b: Fig. 9.39) ותל סאבי אבייד (Akkermans 1989: Fig. VIII:3). לאור הקבלות אלו, אפשר לקבוע כי לדמות הנשית המתוארת בצלמיות מהגושרים קשר ברור לעולם הדימויים הרווח בצלמיות הנשים בתרבות החלפית ובתרבויות בנות זמנה במרחב המשתרע מצפון לארץ ישראל.

דומה כי יש לזהות את צלמית מס׳ 43 עם דמות האלה־העץ — דמות שייצוגה רווח במשך אלפי שנים במערב אסיה, ואשר התגלמה לעתים בדמות אישה או בצורת עץ — בהתאם להצעתה של ציפר לזהות כך את האסטלה ממארי; האסטלה נחשבה עד כה לייצוג הקדום ביותר של דמות זו (Ziffer 2011). תאריכה של הצלמית מהגושרים, הקדום בכאלפיים שנה לתיארוך המוצע של האסטלה ממארי, מעיד על קדמותה הרבה של מסורת האלה־העץ ועל יציבותה של האמונה המבוטאת בפרטי פולחן אלה. בשלב זה של המחקר אין בנמצא חפץ דומה היכול לגשר על פער הזמן הגדול שבין הצלמית מהגושרים לבין האסטלה ממארי. את הקשר המובהק בין שני החפצים אפשר להסביר, לפיכך, מחד גיסא, ביציבותה של המסורת האמנותית הקשורה באמונה ארוכת השנים באלה־העץ, או, מאידך גיסא, בקביעה שתאריכה של האסטלה ממארי קדום בהרבה לזמן שבו נגנזה. קדמותה של הצלמית מהגושרים מלמד אולי על מקורה הארץ־ישראלי של אמונה זו, אם כי אין די בממצא יחיד זה כדי לבסס השערה כה מרחיקת לכת.

מכלול החותמות הגדול וחלק ניכר מן הדגמים שעליהם, הדגם הייחודי שעל צלמית מס׳ 43, וכן כלי החרס החלפיים המובהקים שנתגלו בהגושרים IV, מעידים כולם על הקשר ההדוק של האתר באלף החמישי לפסה״נ לתרבות החלפית של צפון מסופוטמיה וסוריה. גם הייבוא הנרחב של אובסידיאן לאתר מעיד על קשרים עם אתרים מצפון לו, קשרים נרחבים מאוד בהשוואה לשאר האתרים בארץ ישראל שנמצאו בהם פריטי אובסידיאן. אולם, לצד קשרים תרבותיים אלה, ברור כי ליישוב של שכבה IV בהגושרים היה גם קשר עם אתרי תרבות ואדי רבה בארץ ישראל, כפי שעולה ממרכיבים רבים במכלול כלי החרס, דוגמת הכלים שעוטרו בחריתה ובדיקור.

מכלול החותמות והצלמיות מהגושרים IV תורם, אם כן, תרומה חשובה להבהרת הקשרים שהתקיימו באלף החמישי לפסה״נ בין התרבות החלפית, שרווחה בצפון מסופוטמיה ובסוריה, לבין תרבות ואדי רבה, שרווחה בארץ ישראל. על כך שלתרבות ואדי רבה עצמה יש זיקה לתרבות הכלקוליתית החלפית, הצביע כבר יעקב קפלן, שזיהה תרבות זו והגדירה (קפלן תשל״ב:11). קביעתו התבססה על דמיון בצורות כלי החרס, אך לא נמצאו אז בארץ ממצאים שיכלו להעיד במובהק על קשר זה. מאז, נחשפו בתל צף שבבקעת הירדן ובאתרים נוספים ברחבי הארץ כלי חרס שעיטורם מלמד על זיקה ברורה לקרמיקה החלפית (Gophna and Sadeh 1988–1989; Garfinkel et al. 2007). אולם, כיוון שכלים אלה נעשו בארץ, נראה שהם מעידים רק על התפשטותם של הרעיונות הסגנוניים החלפיים. עדות נוספת לקשר בין שתי התרבויות אפשר למצוא במכלול של חרסים חלפיים מצוירים לצד כלים אופייניים למכלולי ואדי רבה הארץ־ישראליים, שמצאה לורין קופלנד בארד תלילי שבבקעת הלבנון (Copland 1969). בשל ההיקף המצומצם של החפירה ושל פרסום הממצא מארד תלילי, לא ברור אם באתר שלטה תרבות חלף הצפונית שלצדה נמצאו מרכיבים דרומיים של תרבות ואדי רבה, או שהיה זה אתר השייך לתרבות ואדי רבה עם מרכיבים חלפיים.

חפצי האומנות משכבה IV בהגושרים מלמדים כי במעבר בין התקופה הנאוליתית לתקופה הכלקוליתית חל באתר הגושרים שינוי חד באופי היישוב. בימי שכבה V התקיים בו כפר קטן, שלתרבותו החומרית הייתה זיקה ברורה למכלולים באתרים אחרים בארץ ישראל, דוגמת תל תאו, יפתחאל, נחל זהורה, לוד ויריחו. אולם, בימי שכבה IV התפתח במקום יישוב נרחב, שהממצא בו מעיד על קשר עמוק עם תרבות חלף הצפונית, לצד קשר הדוק פחות עם תרבות ואדי רבה הארץ־ישראלית. אפשר, ששינוי חריף זה באופי היישוב באתר הגושרים נבע ממיקומו על נתיב המעבר שבין דרומו של הלבנט לצפונו ומהתפתחות המסחר לאורך נתיב זה. ייתכן שבתקופה זו התבסס לראשונה תפקידן החשוב של דרכי המסחר הבין־לאומיות בעיצוב הגאוגרפיה היישובית של ארץ ישראל, כפי שהציע יעקב קפלן (Kaplan 1958), שהצביע על הזיקה שבין אתר ואדי רבה לבין הדרך

הבין־לאומית, כלשונו, שעברה סמוך לראש העין. כך, עם התפשטותה של תרבות חלף והתבססות מערכת הקשרים הנרחבת שאפיינה את התקופה, עלתה חשיבותו של עמק החולה כמעבר בין־לאומי, ואתר הגושרים שגשג כגשר בין תרבויות בראשית התקופה הכלקוליתית.

הערות

[1] חפירת ההצלה (הרשאות מס׳ A-2509, A-2717; גצוב תש״ס), מטעם רשות העתיקות ובמימון מע״צ, נערכה לקראת הקמת מחלף הגושרים בכביש 99. החפירה נערכה בחודשים יולי–אוקטובר 1996 ואוגוסט–נובמבר 1997 בניהולו של המחבר. השתתפו אהרוני אמיתי, רינה בנקירר, ראובן גצוב, הווארד סמיטליין, אבשלום צברי, קרן קובלו־פארן וורדה שלומי (ניהול שטחים), נוגה בוכריס וצילה סוריקוב (רישום), יוסף יעקובי ורמי דניאל־שלום (מנהלה) וכ־60 פועלים. כן סייעו בחפירה ובעיבוד הממצא ואדים אסמן, ויאצ׳יסלב פירסקי וישראל וטקין (מדידות), הווארד סמיטליין, קלרה עמית ומריאנה סלצברגר (צילום), לאה פורת (רפאות), חגית טחן (ציור ממצא), אלדד ברזילי (גאומורפולוגיה), דבורה סקלר וטלי קופרמן (אנתרופולוגיה), ענת הבר (ארכיאוזאולוגיה), חמודי חלאילה (מחקר כלי צור), עפר מרדר (מחקר פריטי אובסידיאן), דני רוזנברג וורדה שלומי (מחקר כלי אבן), וכן דרור סגל וישראל כרמי (תיארוך רדיומטרי). תודתי לאמיר דרורי ז״ל, מנכ״ל רשות העתיקות, לד״ר צבי גל, ארכיאולוג מרחב הצפון, ולעפר מרדר, ראש ענף פרהיסטוריה, שליוו את החפירה והושיטו סיוע רב במהלכה. תודתי לעפר בר־יוסף וליוסי גרפינקל על הרשות לפרסם את תצלומיו של ולדימיר נייחין מתוך ספרם (בר־יוסף וגרפינקל 2008), וכן לפטר לני ולמוזיאון ישראל על הרשות לפרסם תצלומים של חותמות מס׳ 3 ו־19.

[2] תודתי למר אמנון אסף, רכז ׳מוזיאון האדם הקדמון׳ בקיבוץ מעיין ברוך, על הסיוע בבדיקת החותמות והצלמיות מתוך אוסף המוזיאון, ועל הרשות לצלם פריטים מתוך אוסף זה. את צילומי הפריטים מתוך אוסף המוזיאון המובאים כאן צילם הווארד סמיטליין.

[3] המונח ׳תרבות חלפית׳ משמש כאן כשם כולל למכלולים מן התקופה הכלקוליתית הקדומה בצפון מסופוטמיה ובצפון סוריה. אף שבתרבות זו ניכרת רב־גוניות שמקורה בהבדלים אזוריים וכרונולוגיים בין המכלולים, רב ביניהם המשותף.

[4] במאמר זה נמנעתי מלהוסיף הפניות לדיונים החשובים בנוגע לשימושים בחותמות ולמשמעותם החברתית, המופיעים בספרות העוסקת בחותמות מן התקופות הפרוטו־היסטוריות (ר׳ למשל, Akkermans and Duistermaat 1996; Akkermans and Schwartz 2003).

[5] מאמר זה מציג פרק מתוך הדוח הסופי על החפירה (Getzov and Khalaily, forthcoming). הדוח הסופי ילמד על ההקשר המלא של מוצאם הסטרטיגרפי של הפריטים המתוארים כאן.

[6] החותם נמצא בחפירתו של שמריהו גוטמן. תודתי לדני שיאון, העורך את פרסום תוצאות החפירה, על שאִפשר לי לבדוק את החותם.

[7] תודתי לרבקה רבינוביץ שבדקה את העצם במעבדה לארכיאוזואולוגיה באוניברסיטה העברית, ירושלים.

הפניות

בר־יוסף ע׳ וגרפינקל י׳ 2008. **הפרהיסטוריה של ארץ ישראל: תרבות האדם לפני המצאת הכתב.** ירושלים – שער הגולן.

גצוב נ׳ תש״ס. הגושרים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110:2–3.

גרפינקל י׳ 2002. **שער הגולן, אומנות קדומה בעמק הירדן.** ירושלים.

יזרעאלי־נוי ת׳ תשנ״ה. הגושרים. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינסון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 447.

יזרעאלי־נוי ת׳ תשנ״ט. **דמות האדם באמנות הפריהיסטורית בארץ־ישראל.** ירושלים.

קפלן י׳ תשל״ב. עשרים שנה לגילויה של התרבות הכלקוליתית של ואדי רבה. **שנתון מוזיאון הארץ** 14:9–13.

Akkermans P.M.M.G. and Duistermaat K. 2004. More Seals and Sealings from Neolithic Tel Sabi Abyad, Syria. *Levant* 36:1–11.

Akkermans P.M. M.G. and Schwartz G.M. 2003. *The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-*

Akkermans P.M.M.G. 1989. *Excavations at Tell Sabi Abyad* (BAR Int. S. 468). Oxford.

Akkermans P.M.M.G. and Duistermaat K. 1996. Of Storage and Nomads: The Sealings from Late Neolithic Sabi Abyad, Syria. *Paléorient* 22/2:17–32.

Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000–300 B.C.). Cambridge.

Amorai-Stark S. 1997. *Wolfe Family Collection of the Near Eastern Prehistoric Stamp Seals.* Fribourg, Switzerland.

Brimer B. and Amiran R. 1996. A Ram's Head Figurine from Kabri. *'Atiqot* 30:121–122.

Copland L. 1969. Neolithic Village Sites in the Southern Beqa'a, Lebanon. *MUSJ* 45:85–106.

Dunand M. 1973. *Fouilles de Byblos* V. Paris.

Esin U. 1994. The Functional Evidence of Sealings of Degirmentepe. In P. Ferioli, E. Fiandra, G.G. Fissore and M. Frangipane eds. *Archives before Writing.* Rome. Pp. 60–81.

Fortin M. 1999. *Syria: Land of Civilizations*. Quebec.

Gal Z., Smithline H. and Shalem D. 1999. New Iconographic Aspects of Chalcolithic Art: Preliminary Observations on Finds from the Peqi'in Cave. *'Atiqot* 37:1*–16*.

Garfinkel Y. 1999. *Neolithic and Chalcolithic Pottery of the Southern Levant* (Qedem 39). Jerusalem.

Garfinkel Y., Ben-Shelomo D., Frikman M. and Vered A. 2007. Tel Tsaf: The 2004–2006 Excavation Seasons. *IEJ* 57:1–33.

Garfinkel Y., Burian F. and Friedman E. 1992. A Late Neolithic Seal from Herzliya. *BASOR* 286:7–13.

Garstang J. 1953. *Prehistoric Mersin*. Oxford.

Getzov N. 2008. Ha-Gosherim. In *NEAEHL* 5. Pp. 1759–1761.

Getzov N., Barzilai O., Le Dosseur G., Eirikh-Rose A., Ktalav I., Marder O., Marom N. and Milevski I. 2009. Nahal Betzet II and Ard el Samra: Two Late Prehistoric Sites and Settlement Patterns in the Akko Plain. *Mitekufat Haeven, Journal of the Israel Prehistory Society* 39:81–158.

Getzov N. and Khalaily H. Forthcoming. *Ha-Goshrim.* IAA Reports.

Gopher A. 1995. Early Pottery-Bearing Groups in Israel: The Pottery Neolithic Period. In T.E. Levy ed. *The Archaeology of Society in the Holy Land.* London. Pp. 205–225.

Gopher A. and Orrelle E. 1995. *The Ground Stone Assemblages of Munhata, A Neolithic Site in the Jordan Valley—Israel: A Report* (Les Cahiers du Centre de Recherehe Français de Jérusalem 7). Paris.

Gophna R. and Sadeh S. 1988–1989. Excavations at Tel Tsaf: An Early Chalcolithic Site in the Jordan Valley. *Tel Aviv* 15–16:3–36.

Kaplan J. 1958. Excavations at Wadi Rabah. *IEJ* 8:149–160.

Keel-Leu H. 1989. Die Fruhesten Stempelsiegel Palastinas—Von den Anfang bis zum Ende des 3 Jahrtausends. In O. Keel, H. Keel-Leu and S. Schroer eds. *Studien zu den Stempelsiegein aus Palastina-Israel* II. Freiburg, Switzerland–Göttingen. Pp. 3–38.

Kirkbride D. 1969. Early Byblos and the Beqa'a. *MUSJ* 45:45–60.

Mallowan M.E.L. and Rose J.C. 1935. Excavations at Tell Arpachiyah, 1933. *Iraq* 2:1–178.

Mellaart J. 1975. *The Neolithic of the Near East.* London.

Merpert N.Y. and Munchaev R.M. 1993a. Yarim Tepe II: The Halaf Levels. In N. Yoffee and J.C. Jeffery eds. *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization.* Tucson–London. Pp. 128–162.

Merpert N.Y. and Munchaev R.M. 1993b. Yarim Tepe III: The Halaf Levels. In N. Yoffee and J.C. Jeffery eds. *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization.* Tucson–London. Pp. 163–206.

Perrot J. 1968. Le Préhistoire Palestinienne. In *Supplement au Dictionnaire de la Bible.* Paris. Pp. 289–446.

Prausnitz M.W. 1970. *From Hunter to Farmer and Trader.* Jerusalem.

Rosenberg D., Getzov N. and Assaf A. 2010. New Light on Long-Distance Ties in the Late Neolithic/Early Chalcolithic Near East, The Chlorite Vessels from Hagoshrim, Northern Israel. *Current Anthropology* 51/2:281–293.

Scheftelowitz N. 2002. Pottery I: Late Neolithic Period. In A. Kempinski. *Tel Kabri: The 1986–1993 Excavation Seasons.* Tel Aviv. Pp. 91–95.

von Wickede A. 1990. *Prähistorische Stempelglyptik in Vorderasien* (Müncherner Vorderasiatische Studien 6). Munich.

von Wickede A. 1991. Chalcolithic Sealings from Arpachiyah in the Collection of the Institute of Archaeology, London. *LUIAB* 28:153–196.

Ziffer I. 2011. Western Asiatic Tree-Goddesses. *Aegypten und Levante* 20:411–430.

SUMMARIES OF THE HEBREW SECTION

Seals and Figurines from the Beginning of the Early Chalcolithic Period at Ha-Gosherim

Nimrod Getzov
(Pp. 1–26)

Excavations on behalf of the Israel Antiquities Authority in 1996 and 1997 at Ha-Gosherim (map ref. NIG 2585/7923, OIG 2085/2923; Figs. 1, 2) yielded a rich and unique assemblage of artistic objects from the beginning of the Early Chalcolithic period: twenty-two stone stamp-seals and two bone figurines (Nos. 1–22, 43, 44; Figs. 3, 5–11). The two figurines and twenty of the seals were recovered from Stratum IV (Areas E, M, W; Plan 1). This stratum is contemporaneous with the Wadi Rabah culture in Israel and the Halaf culture in Syria and northern Mesopotamia. Two seals (Nos. 5, 17) were found in other contexts, but stylistic considerations, and the fact that no seals were found in other strata at the site, suggest that they should be attributed to the Stratum IV assemblage. In addition to this assemblage, the article discusses seventeen seals (Nos. 23–39; Figs. 7, 8) and six figurines (Nos. 40–42, 45–47; Figs. 9, 10), all made of stone, collected over the years from the site's surface and now in the collection of The Museum of Prehistoric Man at Ma'ayan Barukh. Stylistic considerations and comparisons with finds from other Early Chalcolithic-period sites suggest that these surface finds most probably derived from Stratum IV. Most of the museum's seals and figurines have previously been published; two seals (Nos. 31, 38) and two figurines (Nos. 41, 42) are published here for the first time.

Seals were common artifacts in the ancient Near East during the Early Chalcolithic period, particularly in Syria and Mesopotamia (Fig. 4). However, this is the only significant assemblage of seals found at a site from this period in Israel. Made of local stone, most of the seals appear to have been manufactured on site, as is indicated by Seal No. 13, which is unfinished. However, a few of the seals (Nos. 7, 12, 14, 21, 32) were apparently made of chlorite, and these seem to have been brought to the site as finished artifacts.

The designs on the seals are varied. They comprise geometric patterns alongside faunal (Nos. 7, 10, 11, 19, 32) and floral (No. 10) motifs, and even human faces or masks (Nos. 12, 13, 38). Although it is hard to point out an artistic style common to the various motifs, it is possible to identify two frequently interconnected features: (a) the use of rhomboids filled with cross-hatched lines or smaller rhomboids (Nos. 1, 5, 9, 18, 26, 31), familiar from Halafian ware; and (b) the use of open-ended patterns, evoking infinity. The infinity motif is most conspicuous when the designs are formed of rhomboids, where some of those along the edge are left open or fragmented, creating the impression that the seal forms part of an endless lattice (Nos. 1, 5, 18, 31) or chain (Nos. 8, 9, 26) of rhomboids. Depictions of a mother and her offspring (Nos. 11, 19) and a circle of masks or dancers (Nos. 12, 13) possibly also represent the never-ending infinity of the circle of life. These expressions of infinity are clearly distinct from other motifs, where the emphasis is either on the center (e.g., Nos. 14, 23, 24) or on a single detail (e.g., Nos. 7, 21, 32, 38).

This large assemblage of seals attests to the strong ties that the Ha-Gosherim IV settlement had with Syria and northern Mesopotamia, where seals were common and widely spread in comparison to other Wadi Rabah sites. Furthermore, the recurrent use of the rhomboid motif clearly testifies to a cultural affinity with the similar designs on Halafian ware. However, while this is a dominant motif found on the seals from Ha-Gosherim—a unique feature compared to seal assemblages from Syria and Mesopotamia—it is almost absent on the Halafian pottery from the site.

The figurine assemblage includes two bone figurines depicting female figures (Nos. 43, 44), which were found in Stratum-IV loci, as well as six surface finds, all made of stone: three zoomorphic (rams [*Ovis aries*]? Nos. 40–42) and three human (Nos. 45–47) figurines. This assemblage is of great importance, as human figurines from the early part of the Chalcolithic period are extremely rare in Israel. The following discussion focuses on the well-preserved female Figurine No. 43; Artifact No. 44—bearing the depiction of female genitalia identical to that of Figurine No. 43—was part of a similar figurine.

Figurine No. 43 was retrieved near the estimated floor level of the northwestern room of Building F (Area E; Stratum IVb; Plan 1). It is formed on a radial bone of a right leg, apparently of a goat. The figurine is broken into two; only the right side of the upper part was found, while the lower part was preserved intact. Between the two fragments, only a small section, no longer than 5 mm, appears to be missing. The figurine represents the stylized figure of a woman. A small bore-hole represents the eye pupil (Fig. 11:a). The eyelids are formed of two pairs of lines, above and below the eye, while the eyebrow is depicted by another pair of arched lines above the eye; dense radial lines represent the lashes and the eyebrow hairs. The figurine appears to have been formed without a mouth, but as part of it is missing this is difficult to ascertain. A small hole represents the navel, under which two horizontal lines, possibly representing a belt, are incised, and a large triangle indicating the female genitalia. The figurines' chest is decorated with a stylized, three-frond palm tree with an antelope to its left grazing on one of the fronds (Fig. 11:b; compare with Seal No. 10). The antelope's long neck is tilted slightly backward, and its head, facing forward, bears two slightly curved antlers, an ear, and a muzzle represented by two lines touching the palm frond. The antelope's body is outlined schematically as a rounded rectangle filled with a pattern of triangles made of groups of cross-hatched lines. The legs are indicated by a single line ending in a short line marking the split hooves.

The figurine bears close similarity to the female figure on the Mari alabaster stele (Fig. 12:b). The stele was found in a repository beneath the altar at the temple of Ninhursag, which has been dated to the first half of the third millennium BCE (2900–2600 BCE). It has been suggested, however, that the stele is of an earlier date, possibly c. 3000 BCE. Both objects represent a female figure with accentuated eyes and genitalia, and with scenes of animals grazing on palm fronds depicted on their chests. In addition, the geometric design on the top and bottom edges of the Mari stele bear similarity to the design on the antelope's body on the Ha-Gosherim figurine. The representation of the eyes on both items may suggest that they are peering through a mask; similar designs are found on a Halafian button seal from the Wolfe Family Collection (Fig. 13) and on the face of a pendant figurine from Kabri (Fig. 14).

There is also a striking similarity between the Ha-Gosherim figurine and an engraved object from Ḥorbat Minḥa (Munḥata; Fig. 15). This object bears a detailed depiction of female genitalia and two bands filled with a rhomboid pattern, on one side, and a chain of rhomboids filled with cross-hatching, similar to patterns found on some of the Ha-Gosherim seals (e.g., Nos. 9 and 26), on the reverse side. As Tamar Yizraeli-Noy has demonstrated, such depictions of female genitalia attest to the dual cultural affinity of the Ha-Gosherim figurine, both to Early-Chalcolithic sites in Israel and to their contemporary Halafian sites in the northern Levant, such as Yarim Tepe and Tell Sabi Abyad.

The figurine may be identified as bearing the image of the tree-goddess, following Irit Ziffer's interpretation of the Mari stele as the earliest known representation of this figure. The early date of the Ha-Gosherim figurine, some two thousand years older than the estimated date of the stele, testifies to the antiquity of the tree-goddess tradition. To date, no similar object can bridge the long gap of time between the figurine and the Mari stele. The clear link between the modes of representation in these two objects can therefore be explained either as an uninterrupted artistic tradition linked with the long-held belief in the tree-goddess, or by significantly extending the date of the Mari stele. As the Ha-Gosherim figurine is the earliest known depiction of the tree-goddess, it may indicate that her cult originated in the southern Levant, although such a far-reaching conclusion cannot be based on a single find.

The large assemblage of seals, many of the motifs they bear, Figurine No. 43, as well as the typical Halafian ware and the many obsidian objects retrieved from Stratum IV at Ha-Gosherim, all testify to the site's strong ties with the Halaf culture in northern Mesopotamia and Syria in the fifth millennium BCE. Alongside these finds, numerous pottery remains attest to the site's ties with the Wadi Rabah culture in Israel. These findings shed light on the development of the Ha-Gosherim site from a small Neolithic-period village (Stratum V) with a clear affinity to sites in Israel (e.g., Tel Te'o, Yiftaḥ'el, Naḥal Zahura, Lod and Jericho), to a large settlement in the Early Chalcolithic period (Stratum IV) with strong links with the northern Halaf culture alongside weaker ones with the Wadi Rabah culture. This drastic change may have derived from the site's location along the international trade route between the southern and the northern Levant at a time when such routes began to play an important role in determining settlement patterns in Israel. With the spread of the Halaf culture with its wide-ranging connections, the Ḥula Valley attained importance as an international route, with the Ha-Gosherim site flourishing as a bridge between different cultures at the start of the Early Chalcolithic period.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the excavation.

Fig. 2. Location of the excavation areas.

Fig. 3. Color plate: seals and figurines from the excavation (photographs of Seals 3 and 19, courtesy of The Israel Museum).

Plan 1. Area E: remains of Stratum IVb.

Fig. 4. Map of sites referred to in the article: (a) Syria and Mesopotamia; (b) Israel.

Fig. 5. Seals from the excavation: button (1–7) and bead (8–13) seals; photographs of Seal 3, courtesy of The Israel Museum.

Fig. 6. Seals from the excavation: cone-shaped (14–16), pyramid-shaped (17), pendant (18–20) and assorted (21, 22) seals; photograph of front of Seal 19, courtesy of The Israel Museum.

Fig. 7. Button seals from The Museum of Prehistoric Man collection.

Fig. 8. Seals from The Museum of Prehistoric Man collection: zoomorphic button (No. 32), bead (33, 34 [from Bar-Yosef and Garfinkel 2008: Fig. 401]), cone-shaped (35, 36) and pyramid-shaped (37, 38) seals and a pendant (39).

Fig. 9. Animal figurines from The Museum of Prehistoric Man collection.

Fig. 10. Female figurines from the excavation (43, 44) and from The Museum of Prehistoric Man collection (45 [from Bar-Yosef and Garfinkel 2008: Fig. 370]).

Fig. 11. Female Figurine No. 43, details: (a) right eye; (b) antelope grazing on a palm frond.

Fig. 12. Female Figurine No. 43: (a) spread-out; (b) the stele from Mari (drawing after Fortin 1999:234, 285: No. 295).

Fig. 13. Halafian button seal from the Wolfe Family Collection (drawing after Amorai-Stark 1997: No. 155).

Fig. 14. Pendant figurine from Kabri (drawing after Yizraeli-Noy 1999:110; Prausnitz 1970: Pl. 3c).

Fig. 15. Decorated stone object from Ḥorbat Minḥa (Munḥata; drawing after Gopher and Orrelle 1995: Fig. 44:8).